

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус

таълим вазирлиги

Гулистон давлат университети

Ижтимоий-иқтисодий факультет

Тарих кафедраси

19-11 гуруҳ битирувчи талабаси

Қурбонов Адҳамнинг

**5220200 – тарих таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш
учун ёзган**

**«XI-XV АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯНИНГ ИЖТИМОЙ-
СИЁСИЙ АҲВОЛИ»**

мавзусидаги

БИТИРУВ-МАЛАКАВИЙ ИШИ

Раҳбар: т.ф.н., доц. О.Назаров

Гулистон – 2015

Р Е Ж А

Кириш

Адабиётлар таҳлили

1-БОБ. ГЕРМАН МИЛЛАТИНИНГ МУҚАДДАС РИМ

ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УНДАГИ
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ АҲВОЛ

1.1. Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг

Муқаддас Рим империяси» нинг ташкил топиши (X-XIII асрлар)

1.2. X-XII асрларда Германиянинг давлат тузуми

1.3. Германияда курфюрстлар олигархияси ва
табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVI асрлар)да

ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар

1.4. XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми

1.5. Германияда реформация ва Пруссия абсолютизми

2-БОБ. ГЕРМАНИЯ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДА
ҚОНУНЧИЛИК

2.1. Ўрта асрларда Германиядаги қонунчиликнинг ижтимоий-сиёсий
ва иқтисодий ҳаётга таъсири

2.2. Германияда фуқаролар ҳаёти ва мулкини ҳимоя қилишга
оид қонунчилигининг ўзига хос хусусиятлари

2.3. Ўрта асрларда Германиядаги умумдавлат, оила, мерос, лен ва
шаҳар ҳуқуқларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни

Хулоса ва тавсиялар

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

К И Р И Ш

Мавзунинг долзарблиги. Тарих ўтмишининг йиғилган, концентрациялашган тажрибаларини сақловчи, уни авлодларга асраб етказиб келувчидир. Ҳозирги замоннинг ҳар бир йирик масаласи ҳаётнинг қайси соҳасида бўлмасин, жумладан, давлат ва ҳуқуқий қурилиш соҳасида ҳам мавжуд бўлган тарихий тажрибаларни ҳисобга олмасдан, ундан унумли фойдаланмасдан, чуқур ўрганмасдан самарали ҳал этилиши мумкин эмас. Ўтмиш воқеа-ҳодисаларини билмасдан туриб, ҳозирги воқеликни тўғри тушуниш, келажакни кўра билиш мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, "Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади... Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди... Инсон учун тарихдан жудо бўлиш – ҳаётдан жудо бўлиш демакдир."¹ Тарих фан сифатида жамият тараққиётининг объектив қонунлари ҳақидаги билимлар тизимини ўзида мужассамлаштиради, уларни тушуниш жамиятнинг келажакдаги ривожланишини кўра билишга имкон яратади. Шунинг учун ҳам умуминсоният тарихи фанининг таркибий қисми сифатида республикамиз олий ўқув юртларида фанлар соҳалари бўйича тарихий фанлар ўрганилади. Олий ўқув юртларининг тарих бакалавриат йўналишларида Жаҳон тарихи фани босқичма-босқич Қадимги давр тарихи, Ўрта асрлар тарихи, Янги тарих, Энг янги тарих қабилида ўрганилади. Ўрта асрлар тарихини ўрганишда Ғарбий Европа давлатлари тарихида алоҳида ўрин ажратилади.

Германиянинг ўрта асрлардаги тарихий тараққиёти ўзига хос равишда ривожланди. XIII асргача Германия давлати Ғарбий Европадаги кучли давлатлардан бири эди. Кейинчалик эса ички ҳудудий парчаланиш натижасида у анча заифлашиб қолди, Ғарбий Европадаги бошқа давлатлар эса, аксинча, кучли марказлашган давлатларга айлана боришди.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.:Шарқ, 1998. 3 б.

Маълумки, 843 йилда Верден шахрида бўлган тақсимотга мувофиқ «Шарқий Франк ерлари» - бўлғуси Германия ҳудуди Людовик Немисга ўтди. Аслида бу ерлар бир неча қабилавий князликларнинг ерлари эди. Бу вақтда мамлакатнинг миллий бирлиги тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Герцогликлар шимолдан жанубга қараб қуйидагича тартибда жойлашган эди: Саксония, Франкония, Швабия (илгариги Аллемания), Бовария. Бирмунча кейинроқ бориб ғарбда жойлашган бешинчи бир герцоглик - Лотарингия Франциядан тортиб олинди ва Германия таркибига киритилди. Шунингдек, қатор француз, италян ва славян ерлари - Бургундия, Шимолий Италия, Богемия, Австрия ва бошқалар ҳам тез орада Германияга қўшиб олинди. Шу тариқа вақтинча нисбатан ягона Германия қироллиги ташкил топди. Дастлаб бу қироллик «Шарқий франклар қироллиги», X аср ўрталарида эса Тевтонлар давлати деб аталган. Бу давлат кейинроқ - XI асрдан Германия деб юритила бошланди. 962 йилда Саксонияликлар сулоласидан бўлган Оттон I га Рим папаси императорлик тожини кийгизди. Оттон I Рим императори деб атала бошланди, у ҳукмронлик қилган ерлар эса Муқаддас Рим империяси деб атала бошланди. Шу тариқа Германия империяси “герман миллатининг Муқаддас Рим империяси” номи билан тарихда 1806 йилгача қолди. 962-1806 йиллар давомида Муқаддас Рим империясида Саксонияликлар сулоласидан ташқари Франкония сулоласи, Гогенштауфенлар сулоласи, Люксембурглар сулоласи, Габсбурглар сулоласи вакиллари ҳукмронлик қилишди.

Германиянинг XI-XV асрлардаги тарихи тарихда ном қолдирган “Олтин Булла”, “Саксония зерчалоси”, “Каролина” ва бошқа ҳужжатлари у ерда ижтимоий ҳаётнинг тартибга солинганидан далолат беради. Чунки бу ҳужжатларда нафақат давлат тузуми, солиқ турлари акс эттирилган, балки оила ва мерос мулки, лен ҳуқуқлари, шаҳар ҳуқуқлари каби қоидалар ҳам ўз ифодасини топган. Ана шу масалаларнинг барчаси ўзбек тилида чоп эттирилган адабиётларда, Ўрта асрлар тарихи, Жаҳон тарихидан ўқув дарсликлари ва ўқув қўлланмаларида жуда қисқача тарзда ёритилган.

Шунинг учун ўрта асрлардаги Германия империясининг тарихини батафсилроқ ёритиш ва тарих ўқитувчиларига тавсия этиш долзарб ҳисобланади.

Ишнинг мақсади ва вазифалари. БМИ мақсади XI-XV асрларда Германиянинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ёритиб беришдан иборат бўлиб, бу мақсадда ўз олдимизга қуйидаги вазифаларни қўйдик:

- илк феодал монархияси даврида Германиядаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва «Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси» нинг ташкил топишини таҳлил қилиш;
- X-XII асрларда Германиянинг давлат тузумига тавсиф бериш;
- Германияда курфюрстлар олигархияси ва
- табақа-вакиллик монархияси даврида ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар ҳақида тушунча бериш;
- XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми хусусиятларини очиб бериш;
- Германияда реформация ва Пруссия абсолютизмнинг асосий белгиларини кўрсатиш;
- Ўрта асрларда Германиядаги қонунчиликнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётга таъсирини таҳлил қилиш

Ишнинг объекти бўлиб Германиянинг ривожланган ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, хусусан герман миллатининг Муқаддас Рим империясининг ташкил топиши ва ундаги ижтимоий-сиёсий аҳвол танланди.

Ишнинг фарази Германиянинг ривожланган ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида Муқаддас Рим империясининг ташкил топиши каби жаҳоншумул аҳамият касб этган воқеа бўлиб, тарихда ном қолдирган Оттон I, Генрих II, Фридрих I Барбаросса, Карл IV, Максимилиан I каби императорлар фаолияти билан боғлиқ.

Ишдаги янгиликлар. Мазкур битирув-малакавий ишимизда Германия тарихидаги илк феодал монархияси, курфюрстлар олигархияси ва табақа-

вакиллик монархияси ҳукмронликлари даврларини таҳлил этиб, бу даврда ижтимоий-сиёсий ҳаётда амалга оширилган ишларни, ҳуқуқий ҳужжатларда акс эттирилган қоидаларни ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Дарслик, қўлланма, ўқув – услубий мажмуалар, Интернет сайтларида бу даврда Германиядаги маданий ҳаёт ҳақида материаллар топа олмаганимиз туфайли, ҳуқуқий ҳужжатлар ва улар асосида амал қилган қоидаларга тўхталишни жоиз деб билдик, чунки бу ҳуқуқий ҳужжатларда ижтимоий ҳаётнинг кўплаб томонлари акс эттирилган, хусусан, оила ва мерос ҳуқуқлари, лен ва шаҳар ҳуқуқлари ўз ифодасини топган бўлиб, герман миллатининг ижтимоий аҳқоли ҳақида маълумот беради.

Ишнинг амалий аҳамияти. Битирув-малакавий ишда келтирилган маълумотлардан мактаб Жаҳон тарихи ўқитувчилари, тарих фани йўналиши коллеж ўқитувчилари, шунингдек, олий ўқув юртлари тарих йўналиши ўқитувчи ва талабалари қўшимча материал сифатида, рефератлар, курс ишлари, маърузалар, мустақил ишлар тайёрлашда фойдаланишлари мумкин.

БМИ тузилиши. Мазкур битирув малакавий иш кириш, асосий қисмдаги 2та боб, хулоса ва тавсиялар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Иш юзасидан тақдимот тайёрланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Авваламбор шуни таъкидлаш керакки, Германиянинг XI-XV асрлар тарихи оид ўзбек тилида ёзилган адабиётлар деярли йўқ. Фақат олий ўқув юртларида Жаҳон тарихининг ўрта асрлар даврини ўрганиш учун чоп этилган айрим дарслик, қўлланма ва мажмуалар бор холос. Бироқ уларда бу давр тарихи жуда қисқа тарзда ёритилган¹. Бирмунча кенгроқ маълумотлар З.Муқимов томонидан ёзилган дарсликда келтирилган.² Шунинг учун битирув-малакавий ишни ёзишда асосан рус тилидаги адабиётлардан

¹ Ўрта асрлар тарихидан ўқув-услубий мажмуа. – Гулистон, 2012; Ўрта асрлар тарихи. – Т.:ТДПУ, 2007 ва б.

² Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 1 қисм. Ўқув қўлланма.– Самарқанд, СамДУ, 1992.

фойдаланишга тўғри келди. Сўнгги йилларда чоп этилган адабиётлардан Германиянинг ўрта асрлар тарихига, хусусан Муқаддам Рим империяси тарихига бағишланган адабиётлардан немис тарихчиларининг рус тилига таржима қилиб чоп этилган “Муқаддас Рим империяси: шаклланиш даври” китоби, француз тарихчиси Ф.Раппнинг “Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси” номли китоби, М.В.Пономарев ва бошқаларнинг “Ўрта асрлар тарихи” дарслиги,¹ батафсилроқ маълумотлар мавжуд. Ўрта асрлар Германиясидаги ижтимоий аҳвол, қонунчилик ҳужжатларининг яратилиши ва асосий қоидалари, уларнинг амал қилиши “Европада ўрта асрлар ва янги даврдаги ҳокимият институтлари ва мансаблар” номли китобда, “Олтин Булла” номли китобда, муаллифлар гуруҳининг “Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи” дарслигида, турли йилларда чоп этилган хрестоматияларда келтирилган².

Совет даврида ҳам чоп этилган адабиётларда Германиянинг ўрта асрлар тарихига оид маълумотлар мавжуд бўлиб, булар орасида “Ўрта асрлар тарихи” дарслиги, П.Н.Галанзанинг “Германиянинг феодал давлати ва ҳуқуқи” китоби, Н.Ф.Колеснийцкийнинг “Муқаддас Рим империяси” китоби айниқса диққатга сазовордир.³

Шунингдек, Германиянинг ўрта асрлар даври тарихига оид маълумотлар бир қатор Интернет сайтларида учрайди⁴.

¹ Бульст-Тиле М. Л., Йордан К., Флекенштейн Й. Священная Римская империя: эпоха становления / Пер. с нем. Дробинской К. Л., Неборской Л. Н., под ред. Ермаченко И. О. СПб., 2008; Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации / Пер. с фр. М. В. Ковальковой. СПб., 2009; Пономарев М.В., Абрамов А.В., Тырин С.В. “История средних веков”. - М.: Издательский дом “Новый учебник”, Издательско - образовательный центр “Веди-принт”, 2002.

² Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / отв. ред. Т. П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011; Золотая булла. СПб, 1993; История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. -М.:Издательство НОРМА, 1996; Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы – М., 1961; Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т.1./ Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. -М.:Юристъ, 1996.

³ Галанза П. Н. Феодальное государство и право Германии. — М., 1963; История средних веков. Под ред. Н.Ф.Колесниченко. — М.: Просвещение, 1986; Колесниченко Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. М., 1977

⁴ www.pandia.ru ; www.wikipedia.org ; <http://karnod.ucoz.ru> ; www.allbest.ru ; www.library.ru ; www.google.co.uz

1-БОБ. ГЕРМАН МИЛЛАТИНИНГ МУҚАДДАС РИМ ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УНДАГИ ИЖТИМОИЙ- СИЁСИЙ АҲВОЛ

1.1. Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси» нинг ташкил топиши (X-XIII асрлар)

Германия давлати XI-XII асрларда нисбатан ягона давлат бўлиб турган. XII асрдан эътиборан бу ерда ҳам сиёсий тарқоқлик жараёни бошланди. Бироқ бу жараён бошқа мамлакатлардан, жумладан, Франциядан фарқли ўлароқ, орқага қайтмас характер касб этган. Бунинг эса қатор тарихий-сиёсий шарт-шароитлари мавжуд эди. Уларнинг ичида ташқи сиёсий омиллар муҳим ўрин тутган. Герман феодалларининг асосий йўналишда - шарқда славянлар ва венгерларга қарши, жанубда Италияга қарши олиб борган босқинчилик юришлари герман герцогликларининг сунъий (номига) бирлашишларига олиб келган.

Маълумки, Германияда X асрларда худди Франциядаги сингари бир неча мустақил давлатлар (вилоятлар) ташкил топиб, улар фақат расмий жиҳатдангина қирол ҳокимиятини тан олар эди. Зеро, қироллар бу вақтда ҳали уруғдошлик тузуми давридан бери одат ҳуқуқи асосида сайланиб кўйилар эди. Фақат Оттон I даври (936-973 йиллар)дан бошлаб бу тартиб ўзгарган. Оттон I отаси Генрих I нинг қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш сиёсатини давом эттирди. У, даставвал бошқа герцоглар устидан назоратни кучайтирди, бунинг учун никоҳ ва бошқа қариндошлик алоқаларидан фойдаланди. Қирол таъсирини бутун мамлакатга ёйишнинг иккинчи бир усули епископлик тизими бўлди. Оттон черков билан дўстона алоқа боғлади. У епископларга кенг миқёсда иммунитет ҳуқуқлар берди ва уларга жуда кўплаб ерлар улашди. Шу билан бирга, у епископларни ҳам ўзи тайинларди. Черков ерларидан келадиган даромадлардан қирол хазинасига кўпдан-кўп

ҳиссалар ажратилди. Шундай қилиб, Германияда черков манфаатлари билан давлат манфаатлари бир-бирига чатишиб кетди. Германиянинг турли вилоятларидаги епископлар маҳаллий князларга-герцогларга эътибор бермай, бевосита қиролга бўйсундилар. Шу билан бир вақтда епископларнинг қиролга тобелиги уларнинг Рим папасига деярли бўйсунмай қўйишига олиб келди.

Оттон I ҳам отаси каби агрессив ташқи сиёсат юритиб, славянлар ва венгерларни ўз таъсирига олди, уларни христианлаштира бошлади. Лекин у асо-сий эътиборни Италияга қаратган эди, чунки Италия герман императорлари-нинг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларида асосий ўрин тутар эди. Оттон I дастлаб 951 йилда Италиянинг Павия шаҳрини босиб олди, шимолий Италия князларидан бир нечтасини тор-мор қилиб, Прованс билан Италия қироли Лотарнинг бева қолган хотини қиролича Аделгейдага уйланди. Германиянинг шимолий Италияга таъсири ва герман қиролининг Италия сиёсати ҳам шундан бошланди.

961 йилда Оттон Италияга яна юриш қилди. Бу сафар Оттонни папа Иоанн XII нинг ўзи ёрдамга чақирган эди, чунки папага унинг вассаллари - рим баронлари хавф солаётган эди. Карл Буюк ўлгандан кейин кучайган ва IX асрнинг ўрталарида диний ҳокимиятни дунёвий ҳокимиятдан устун туради¹ деган назарияни кўтариб чиққан папаликнинг ўзи энди Италияда феодаллашув жараёнининг янада кучайиши муносабати билан қаттиқ инқирозга учраб, қирол ҳокимиятининг ёрдамига муҳтож бўлиб қолган эди. Оттон I Рим феодалларини бостириб, папани тахтга ўтказди. Бун-га миннатдорчилик билдириб папа 962 йилнинг бошида Оттонга императорлик тожини кийгизди. Шундай қилиб, янги «империя тикланди». Шу нарса характерлики, илгари Карл Буюк бўлгани сингари, бу сафар Оттон ҳам Рим

¹ Бу назариянинг ифодачиси папа Николай I (858-867 йиллар) бўлган эди. – Қаранг: Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. М., 1977. С.18

императори деб эълон қилинди. Янги империяга «Муқаддас Рим империяси» деб ном берилди. Шундан кейин герман императорлари ўзларини рим сезарлари (императорлари)нинг ворислари деб ҳисоблай бошладилар. Фақат кейинроқ бориб, XII асрдагина бу иборага икки сўз қўшилиб, «Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси»¹ деб аталадиган бўлди ва бу ном 1806 йилгача сақланиб қолди. «Муқаддас» деб аталишининг асосий сабаби шунда эдики, давлатнинг тепасида расман император ва папа турган. Амалда эса бутун ҳокимият император қўлида тўпланган эди.

Герман императорлари аслида ана шу вақтдан эътиборан дунёга ҳукмронликни даъво қила бошлаганлар. Ҳатто айрим ҳуқуқшунослар герман императорларини «жаҳон ҳукмронлари» деб атаб, бундай даъвони назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилганлар. Масалан, Болония ҳуқуқ мактабидан Фридрих Барбаросса Германиядан бошқа Европа мамлакатларининг кироллари салтанатнинг бўлакларигагина ҳукмронлик қилишлари мумкин деб даъво қилган. Бу тарихий анъанадан кейинчалик, иккинчи жаҳон уруши арафасида фашистлар ўзларининг жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳақидаги режаларида фойдаландилар.

X-XII асрларда Германия иқтисодий жиҳатдан Европа мамлакатлари ичида қолоқ давлатлардан бири эди. Бу ерда феодал муносабатлар Францияга нисбатан анча кеч - XI асрдан ривожлана бошлади. Феодализмнинг ривожланиши турли герман герцогликларида жуда нотекис суратда кечди. Аини пайтда уруғдошлик тузумининг қолдиқлари мустаҳкам сақланиб қолди. Масалан, Саксонияда аҳоли эски қабилачилик одатларига қаттиқ амал қиларди. Германияда жамоаларга-маркаларга уюшган эркин деҳқонлар узок вақтгача ўз мустақилликларини сақлаб келдилар. Крепостнойлаштириш йўлидаги уринишларга деҳқонлар катта кўзғолонлар кўтариш билан жавоб бердилар. Шундай катта кўзғолонлардан бири, масалан, 841-842 йиллардаёқ

¹ Расмий ҳужжатларда ва ёзишмаларда герман императори «Рим кироли» деб ҳам аталар эди. Қаранг: Балакин В. Д. Творцы Священной Римской империи. — М.: Молодая гвардия, 2004. — 356 с.

Саксонияда бўлиб, у «Стеллинг» деган ном билан машҳур бўлган эди. Бу кўзғолон деҳқон жамоаларининг иттифоқ бўлиб, эски мажусийлик байроғи остида иш кўрган эди. Бу иттифоқ ҳам келгинди франк зодогонларига, ҳам маҳаллий сакс зодогонларига қарши қаратилган эди.

Рим таъсирини ўтказишнинг, жумладан, хусусий мулкчиликнинг ва ерга биркитиб қўйиб шахсий қарам қилишнинг янги шакллари кириштириш Рейннинг нариги томонида анча секин амалга оширилмоқда эди. Бироқ, XI асрларга келиб бу ерда ҳам феодаллашув жараёни анча муваффақият қозонди. Марка, яъни жамоа тушкунликка юз тутди. Катта дунёвий ва черков ер эгалари тобора кўп ерларни ўз қўлига ола борди. Хусусий мулкчиликнинг ривожланиши натижасида ер қўлдан-қўлга ўта бошлади. Деҳқонларнинг бир қисми ўз еридан ажралиб, феодал ер эгаларига қарам бўлиб қолди. Коммендация, яъни ўзини қудратли қўшнисининг, йирик ер эгасининг ҳомийлигига топшириши, иммунитет, яъни ер эгасининг давлат функцияларини олиб бориши ва биринчи навбатда теваарак-атрофдаги аҳолини суд қилиши, Рейн бўйидаги черков ерларида (асосан Франконияда) жуда ҳам авж олиб кетган прекарийлик муносабатлари X-XI асрларда Рейннинг нариги томонида тобора тез-тез учрайдиган бўлди. Бу жараёнларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, юз-икки юз йил илгари ғарбий Франк давлатида феодал муносабатлар қандай авж олган бўлса, Германияда ҳам, гарчи кечикиб бўлса-да, шундай авж олди. Германияда катта ер эгалигининг авж олишида қирол хазинасига қарашли ерларнинг талон-тарож қилиниши катта рол ўйнайди. Каролингларнинг кейинги кучсиз қироллари бу ерларни ўз қўлида сақлаб қололмади.

XI-XII асрларда Германияда жамиятнинг асосий табақалари шаклланиб боради. Жамият иккита асосий табақа: ҳарбий-рицарлар ҳамда ўлпон ва солиқлар тўлайдиган деҳқонларга ажралган. Германиянинг кўп сонли урушлар олиб бориши ҳарбийлар - рицарлар табақасининг жипслашувига кўмаклашган. Рицарларнинг юқори қисмини турли хил наслий ва хизматчи

аристократик элементлар ташкил этган. Улардан биринчиси **герцоглар** - қабилавий князлар бўлиб, йирик ер эгаларига айлан-ган эдилар. Иккинчи туркумдаги йирик ер эгалари асосан мансабдор аристократлар - **графлар** даражасидаги шахслар бўлиб, улар маъмурий округларда (графликларда) муҳим дунёвий ва черков мансабларини ўз қўлида тўплаган эдилар. Шунингдек, қирол мансабдорлари - **фогтлар** ҳам йирик ер эгалари бўлиб, улар черков вотчинларида ҳарбий ва суд функцияларини амалга оширардилар. Германия жамиятининг феодаллаша бориши билан XI-XII асрлар бўсағасида бу юқори табақаларнинг жипслашуви юз берди. Улар эндиликда кучли марказий ҳокимиятдан манфаатдор бўлмаган ва ажралиб чиқишга интилаётган кучларнинг қудратли иттифоқини ташкил эта бордилар. Уларнинг ҳудудий князлар табақасига қўшилиб кетиши содир бўлди. Унга йирик черков магнатлари - «черковларнинг князлари» ҳам киради. Руҳоний ва дунёвий князларнинг махсус табақаси XIII асрнинг ўртасига келиб батамом расмийлашди¹.

Ўрта ва майда рицарлар табақаси майда ер эгалари - дворянлардан ва эркин деҳқонларнинг юқори қисмидан шаклланди. Германияда табақаларнинг ташкил топишида Генрих I Қушбоз (919-936 йиллар)нинг ислохотлари муҳим ўрин тутди. Генрих I славянларга ва венгерларга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш мақсадида эркин деҳқонларнинг юқори табақаларидан, қисман министрлардан олинадиган рицарлар сонини кўпайтиришга ҳаракат қилди. Унинг ҳарбий ислохотига кўра, от миниб уруша оладиган ҳар қандай эркин киши ҳарбийлар (рицарлар - чавандозлар) табақасига киритилди, бошқа кишилар эса ўлпон тўлайдиганлар табақасига киритилган².

Давлатдаги барча бошқарув ва ҳарбий ишлар рицарлар қўлида тўп-ла-ниб борди, XIII асрга келиб рицарлик ёпиқ табақага айланди ва наслдан-

¹ <http://karnod.ucoz.ru>

² Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации / Пер. с фр. М. В. Ковальковой. — СПб.: Евразия, 2009. С. 121.

наслга мерос тариқасида ўта бошлади. Рицарлар ўзларининг мол-мулки, мансабига қараб ранг (мартаба, даража)ларга бўлинди. Масалан, Саксония вилояти шарқий қисмининг одат ҳуқуқи тўплами - «Саксон зерчалоси»да (XIII асрнинг 20-йилларида тузилган) худди шундай еттита ҳарбий даражалар (ранглар) ажратиб кўрсатилган. Унга кўра, биринчи даражада киро́л (император) турган, иккинчи даражага императорнинг вассаллари - олий мартабали руҳонийлар (епископлар, аббатлар), учинчи даражага императорнинг бевосита дунёвий вассаллари - князлар, графлар, герцоглар, маркграфлар, ландграфлар, тўртинчи даражага князларнинг вассаллари, бешинчи даражага «озод жаноблар» - графларнинг вассаллари, олтинчи даражага «озод жаноблар»нинг вассаллари ва ниҳоят, еттинчи даражага олтинчи даражадаги рицарларнинг вассаллари кирган (3-модда, 2-банд).¹ Охирги даражадаги рицарлар ўз вассалларига эга бўлмаган. Бу вақтда Германияда ўлпон тўлайдиганлар табақасини асосан деҳқонлар ташкил этиб, улар XIII асрда икки тоифага: озод деҳқонлар ва қарам деҳқонларга бўлинган.

«Саксон зерчалоси»да кўрсатилишича, «озод деҳқонлар уч турда бўлишган: шеффен кишилар, чинш тўловчилар ва кўчманчилар». Буларнинг барчаси дунёвий судларда тенг даражада иштирок этишлари лозим эди. Шеффен кишилар Франклар давлатидаги скабинларнинг авлодлари бўлиб, киро́л буйруғи билан ҳар 18 ҳафтада граф судида қатнашишлари шарт эди. Чинш тўловчилар ҳукмдорлар ерларини ушлаб туриб, маълум пул мажбуриятлари (чинш) тўлардилар. Улар ҳам иккига бўлинган: улардан баъзилари ерларни мерос қилиб қолдириш, сотиш ҳуқуқларига эга бўлса, бошқалари эса бундай ҳуқуқлардан фойдалана олмаганлар. Кўчманчилар асосан ижарачи деҳқонлар бўлиб, улар ўз ерларига эга бўлмаганлар ва ер эгаларидан ерларни вақтинча ишлаб туриш учун ижарага олганлар. Қарам

¹ Қаранг: Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права.Т.1./ Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой.-М.:Юристь , 1996.-285-с.

деҳқонларга ярим озод литлар, батраклар ва шахсан қарам крепостной деҳқонлар кирган.

Германияда салб юришлари бошланиши билан Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, феодал крепостнойлик қарамлигининг заифлашиши юз берди. Деҳқонларнинг бир қисми муайян йиллик чинш тўлаш эвазига шахсий мажбуриятлар ўташдан тамомила озод бўлди. Бошқа деҳқонлар қарам деҳқонлар бўлиб қолаверди, лекин улар ўтайдиган баршчиналар камайтирилди, энг оғир оброклар («ўлим» солиғи ва бошқалар) ҳақ тўлаб қутилишга ёки белгиланган маълум бадалларга алмаштирилди. Узоқ-узоқ жойларга юришлар қилиш билан банд бўлган герман феодаллари, одатда, хўжалик билан ўзлари шуғулланмай, доменларини ижарага (арендага) берардилар. Доменларнинг кўпчилик қисми йирик бўлақларга бўлиниб, сўнг ижарага бериларди. Ўрта аср Германиясида бундай йирик ижара **меер** ижараси деб аталарди, чунки ҳаммадан аввал собиқ крепостной оксоқоллар - меерлар ижарачи бўлардилар. Шимолий-Ғарбий Германияда (Вестфалияда) энг кўп тарқалган меер ижараси бадавлат, қисман қолоқ деҳқонлар табақасининг ташкил топишига имкон берди. Аммо қишлоқнинг бошқа томонида кам ерли деҳқонлар майдонга келиб, улар бой ҳамқишлоқлари учун ишлайдиган батракларга айландилар¹.

XI-XII асрларда шаҳарлар ривожланиб, озод кишиларнинг махсус табақаси - шаҳарликлар пайдо бўлди. Улар алоҳида ҳуқуқлардан ва автономиядан фойдаланишган. Масалан, улар солиқларни жамоа бўлиб тўлашган.

¹ Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / отв. ред. Т. П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. С. 284

1.2. X-XII асрларда Германиянинг давлат тузуми

X-XII асрларда Германия нисбатан ягона давлат ҳисобланган. Феодализмнинг кучсиз ривожланиши, ташқи хавф ва дастлабки герман қиролларининг фаол марказлаштириш сиёсати натижасида қирол ҳокимияти вақтинча мустаҳкам бўлиб турди, илк феодал монархияси ташкил топди. Дастлаб қирол сайлаб қўйилса ҳам, лекин кейинчалик (Оттон I давридан) у император унвонини қўлга киритди ва бутун олий ҳокимият танҳо унинг қўлида тўпланди.

Мамлакатда олий давлат ҳокимиятининг маркази қирол саройи бўлган. Бу даврда давлат аппарати сарой-вотчина бошқарув тизимидан иборат эди. Қирол саройида қиролнинг оила аъзолари, уларнинг хизматчилари, министрлари ва эркин хизматчилар бўлиб, улар ҳукумат аппаратини ташкил этарди. Бу хизматчилар ва қиролнинг шахсий хизматкорлари ўртасида аниқ фарқлар йўқ эди. Уларнинг вазифалари, функциялари қисман қўшилиб кетган эди.

Қирол саройида черков ва дунёвий феодалларнинг каттагина қисми доимий хизматда турарди. Уларнинг орасида айниқса **сарой дастурхончиси, камерарий, маршал, капеллан, саройбон, канцлер** ва бошқалар ажралиб турарди. **Канцлер** - асосий мансабдор шахс бўлиб, у деярли барча бош-қарув ишларини юритган. **Саройбон** (мажордом) ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, сарой ишларини юритарди.¹

Мамлакатда хизматчилар табақаси министрлардан иборат таркибда бўлиб, уларнинг функциялари фақат сарой хизматлари билан чекланмас эди. Мадомики, давлатда бошқа ижроия ҳокимият органлари бўлмаган экан,

¹ Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / отв. ред. Т. П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. С.286

министрлар ҳукумат ишларини юритишган. Аста-секин улар мансабдорларни иккинчи ўринга сиқиб чиқара борган.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида **феодалларнинг съездлари** жуда катта рол ўйнаган. Феодалларнинг съездларида энг муҳим ички ва ташқи сиёсий масалалар ҳал қилинарди. Улар мустақил орган сифатида баъзан қиролларни ҳокимиятдан четлаштирардилар. Уларда қиролнинг ваколатлари белгиланган, қонунлар чиқарилган, папа билан музокаралар олиб борилган, олий давлат мансабдорлари тайинланган, ленлар тақдим қилинган ва ҳоказо. Айнан ана шундай феодалларнинг съездларидан оқибатда рейхстаг келиб чиққан эди. Бундай съездларда ҳал қилувчи куч энг йирик феодаллар - князлар эди.

XI асрнинг бошида қирол ҳузурида йирик задогонлар вакилидан иборат кенгаш - **гофтаг** (қироллик кенгаши) ташкил этилган. У император билан биргаликда анча муҳим давлат ишларини ҳал қиларди.

Германия **маҳаллий бошқаруви** тизимидаги ўзига хос хусусиятлардан бири шундай эдики, бу ерда узоқ вақт давомида алоҳида қабилавий герцоглар мавжуд бўлиб туради. X-XI асрларда феодал ер эгалигининг ўсиши ва мамлакат аҳолисининг этник жипслашуви натижасида илк феодал ташкилотлар тизими емирилди. Герцогликлар ёпиқ сиёсий ташкилотлар бўлмиш ҳудудий князликларга айланди. Князлар деярли тўла суверенитетга эга эди ва фақат номигагина қиролга итоат этардилар. Феодалларнинг князларга айланиши уларнинг ўз ҳудудлари доирасида бутун ерларга нисбатан олий ҳуқуқларининг ўрнатилиши ва иммунитет ва имтиёзларни қўлга киритиши йўли билан амалга оширилди¹.

XI аср охирига келиб монархиянинг сайлов тамойиллари тантана қилди. Қироллар князлар томонидан сайлаб қўйиладиган бўлди. Кимда-ким

¹ Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / отв. ред. Т. П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. С.287

қиролни сайлашда иштирок этмаса, у ўзини қирол ҳокимиятидан мустақил деб ҳисоблаган.

Империя **қуролли кучлари** иккига: империя армияси ва князликлар қўшинлари ажралган. Қироллик (императорлик) қўшини унинг вассаллари томонидан тақдим қилинадиган жангчилардан иборат эди. Дунёвий ва диний князлар томонидан тақдим қилинадиган жангчилар сонини император ўрнатган. Шу билан бирга ҳарбий юришларда иштирок этиш шартлари феодал одатлар ва феодаллар съездларининг қарорлари билан ҳам белгиланган.

Армиянинг олий бош қўмондони император бўлган. Феодаллар, шунингдек, империя шаҳарлари қиролга ҳарбий хизмат ўташ мажбуриятига эга эдилар. Қўшинлар феодал эгаликлар бўйича жойлаштирилган ва феодаллар қўмондонлиги остида бўлган. Бу асосан графлар ва юзбошилар орқали амалга ошириларди. Оғир қуролланган кавалерия (рицарлар) армияда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

XII асрга қадар мамлакатга ташқаридан ҳужум бўлган пайтларда деҳқонлар ҳам армияга халқ лашкарлари сифатида чақирилиб туриларди. Бироқ, умуман, Германия армияси герман императорларнинг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларини амалга оширишлари учун хизмат қилган.

Германиянинг **суд тизими** королинглар монархиясидан мерос қилиб олинганди. Император олий судя ҳисобланган. Лекин унинг суд ҳокимияти қисқариб борган. Князлик бошқарувининг шакллана бориши билан императорнинг суд ҳокимияти қисқариб, дунёвий ва диний князларнинг суд ҳокимияти кенгайиб борган, суд тизими тобора мураккаблашган ва кўп босқичли характер касб эта бошлаган. Феодаллар дастлаб ўз крепостной деҳқонлари устидан суд қилиш ҳукуқига эга эдилар. Энди эса уларнинг юрисдикцияси (суд қилиш ҳукуқи) уларга қарашли ерларда яшовчи барча аҳолига тарқалди. Германияда «тенглар суди» тамойили асосида ҳаракат қилувчи табақа судлари: князлик, графлик, шеффен судлари ва бошқалар

мавжуд эди. Феодалларнинг судлари олий ва қуйи поғонага бўлинган. Шунингдек, черков судлари ҳам мавжуд эди. Шаҳарлар ҳам ўз юрисдикциясига эга бўлган. Феодалларга қарам бўлган шаҳарларда суд сеньорларнинг вакиллари қўлида эди. Эркинлик хартияларини қўлга киритган шаҳарларда эса шаҳар ҳуқуқи нормалари асосида ҳаракат қилувчи шаҳар судлари айна вақтда шаҳар ҳуқуқининг янада ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Германияда жойларда ўзини ўзи суд қилиш ва муштумзўрлар суди кенг тарқалган эди. Вассаллар ўз низоларини қурол йўли билан ҳал қилишлари мумкин эди. 1285 йилда Фридрих II ўзини ўзи суд қилишни фақат суд қароридан қаноатланмаган тақдирдагина қонуний эканлигини ўрнатди.

1.3. Германияда курфюрстлар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVI асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар

XIII-XIV асрлардан Германия иқтисодий юксала бошлади. Ишлаб чиқарувчи кучлар кўзга кўри-нарли даражада ўсди. Айна замонда, Германияда шаҳарларнинг ривожланиши бу асрларда жуда авж олди. Савдо-саноат тараққий эта бошлади. Бироқ, мамлакатда товар хўжалиги ривожлана бошланишига қарамай, Германия ҳар қалай тарқоқ ва қолоқ феодал мамлакат бўлиб қолмоқда эди. Герцогликларда ҳам бошқа дунёвий ва руҳоний князликлар сони кўпаймоқда эди. Император бошқа йирик феодаллар орасида сюзерен, яъни олий сеньор бўлиб қолмоқда эди. Йирик феодаллар бу вақтда узил-кесил ворис ҳудудий князларга айланиб бормоқда эди. Маҳаллий товар алоқаларининг ривожланиши уларнинг маҳаллий ҳоким сифатидаги ролини кучайтирарди. Марказий қироллик-императорлик ҳокимияти эса шаҳарлар билан заиф боғланган эди. Маълумки, Франция ва Англияда

шаҳарларнинг қирол ҳокимияти билан сиёсий иттифоқи мавжуд бўлган. Германияда эса шаҳарларнинг қирол ҳокимияти билан бундай сиёсий иттифоқи юзага келмади. Германия қироллари, жумладан, шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шаҳарларга бирор-бир жиддий кўмак берганлари йўқ. Қисман бунга сабаб шуки, немис шаҳарлари сиёсий сахнага кейинроқ чиқди. Бир қанча ҳолларда ички савдога нисбатан ташқи, қисман транзит савдо-сотиқнинг устунлиги ҳам бу ерда маълум рол ўйнайди. Бироқ Германияда қирол ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқининг йўқлигига асосий сабаб - герман императорларининг агрессив ташқи сиёсат олиб боришлари эди. Италиядаги урушлар, бой италян шаҳарларининг эксплуатация қилиниши, «дунёга ҳоким бўлиш» режалари, Шарқий Европадаги ва Яқин Шарқдаги босқинчиликлар - мана буларнинг ҳаммаси қироллар - императорларни Германиядаги ички сиёсат вазифаларидан четга чалғитиб, уларни немис шаҳарлари тақдирига бефарқ қарайдиган қилиб қўйганди. Айни вақтда тугалмас урушлар императорларни йирик ва майда феодалларга (князлар ва рицарларга) тамомила қарам қилиб қўйди. Чунки императорнинг ҳарбий ресурслари ана шу йирик ва майда феодал-ларнинг ўз зиммаларидаги вассаллик мажбуриятларини бажаришларига буткул боғлиқ эди¹.

Германияда крепостной ҳуқуқнинг заифлашиши муваққат ҳодиса бўлди. XIV асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан феодаллар реакцияси майдонга кела бошлаб, у помещчикларнинг баршчинани қайтадан тиклаш ҳамда ҳар қандай натурал ва пул йиғимларини кучайтириш йўлидаги урунишларда ифодаланди. Айни вақтда феодаллар жамоа ерлари (алменда)ни босиб олавердилар ва шу тарзда деҳқон хўжалиги ресурсларига қаттиқ путур етказдилар.

¹ Бульст-Тиле М. Л., Йордан К., Флекенштейн Й. Священная Римская империя: эпоха становления / Пер. с нем. Дробинской К. Л., Неборской Л. Н., под ред. Ермаченко И. О. СПб., 2008. С.43

Эльба дарёсининг шарқ томонидаги колонизация қилинган славян ерларида истиқомат қилувчи немис деҳқонларининг аҳволи анча қулай эди. Деҳқон - колонистларнинг катта чек ерларига эга бўлиши ва маҳаллий ҳудудий князларга белгилаб қўйилган тўловларнигина тўлаши Эльба дарёсининг бу томонидаги деҳқонларга иқтисодий мустақилликни ва шахсий эркинликни узоқ вақтгача сақлаб қолиш имкониятини берди. Бирок деҳқонлар билан бир қаторда уларнинг қўшниси - помещчик (рицар ёки дворянлик унвонини олган шулц¹) яшар ва хўжалик билан шуғулланарди. Шулс қишлоққа аста-секин ўз таъсирини кучайтира борди.

Помещчиклар деҳқонлардан солиқлар ундириш ҳуқуқини князлардан сотиб олардилар, кам қувват деҳқонларнинг хўжалик (рўзғор) қийинчиликларидан фойдаланар ва турли йўллар билан ўз ер-мулкларини кўпайтирардилар. Дастлабки пайтда 4-6 деҳқон гуфига тенг келадиган рицарлик чек ери XV асрга келганда ўрта ҳисобда 20 гуфгача эди. Шу тариқа Эльба дарёсининг бу томонида ҳам крепостной ҳуқуқнинг авж олиши учун шарт-шароит яратилди.

Германияда табақа-вакиллик монархияси даврида жойларда князларнинг мавқеи жуда ошиб кетди ва улар императордан деярли мустақил бўлиб қолдилар. Ўрта ҳол дворянлар камайиб кетди. Уларнинг бир қисми князларнинг мавқеигача кўтарилди, бир қисми хонавайрон бўлди, бошқа бир қисми князларга ёки императорга феодал қарамликка тушиб қолди.

Ўқ отиш куролининг пайдо бўлиши ва ҳарбий ишларнинг такомиллашиб бориши натижасида рицарлар (чавандозлар)нинг илгариги аҳамияти йўқолди. Феодаллар табақасининг ўзгалар учун бекиқлигига чек қўйилди.

Рухонийлар ҳолатида ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Шаҳар аҳолиси анча табақалашиб кетди. Деҳқонларнинг аҳволи жуда ёмонлашди.

¹ Шулц – Эльба дарёсининг бу томонида майда суд ҳуқуқларига эга бўлган қишлоқ оқсоқоли бўлиб, кўрсатган хизмати бадалига одатда икки ва уч ҳисса ортиқ чек ер оларди. Қаранг: Егер О. Всемирная история: в 4 томах. — СПб.: Специальная литература, 1997. — Т. 2: Средние века. С.151

Феодализмнинг ривожланиши жамиятнинг табақа-синфий тузилишида ўзгаришлар ясади. Юқори табақалар - аристократлар ва қуйида турувчи дворянлар ўртасида жуда катта фарқ мавжуд эди. Кам сонли дунёвий ва руҳоний феодаллар - курфюрстлар жамиятнинг юқори табақасини ташкил этиб, ўз қўлида жуда катта ер-мулкларни ва бойликларни ушлаб турарди. Ўрта ҳол дворянлар деярли йўқолиб кетганди. XIV асрдан бошлаб қуйи дворянларнинг асосий қисмини министрлар ташкил этган. Улар ҳукмдорларнинг хиз-матчилари сифатида рицарликка кириш ҳуқуқига эга эдилар. Шу тариқа улар эркин бўлиб қолар ва дворянлик унвонини олардилар. Бу жараён рицарликнинг ривожланишига мос келган. Бу вақтда фақат дворянлардан келиб чиққан шахслар рицар бўлиши мумкин деган қараш батамом расмийлашди. Кейинчалик, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши билан рицарлар ўз аҳамиятини йўқотган, кўпгина рицарлар хонавайрон бўлган.

Бу даврда немис шаҳарлари уч турга: 1) илгари бевосита қиролнинг вассаллари бўлган империя шаҳарлари; 2) солиқлар тўламайдиган ва тўла ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига эга бўлган шаҳарлар; 3) князликлардаги ва статуси князлар томонидан белгиланадиган шаҳарларга бўлинган. Шаҳарларнинг аҳолиси ўз ижтимоий таркиби бўйича бир хил эмасди. Шаҳар аҳолисининг юқори қатламлари - патрициатни савдогарлар ва ер эгалари ташкил этган. Улардан кейинги поғонада хунармандлар турган. Энг қуйи поғонада эса плебейлар оммаси: шогирдлар, мардикорлар, ёлланиб ишлайдиган кишилар бўлган.¹

Қишлоқ хўжалигига товар-пул муносабатларининг кириб келиши натижасида Германиянинг ижтимоий тузумида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бу аввало, деҳқонларнинг крепостной қарамлиги кучсизланганлигида ўз ифодасини топди. Кўпгина деҳқонлар шахсий қарамликдан озод бўла

¹ Егер О. Всемирная история: в 4 томах. — СПб.: Специальная литература, 1997. — Т. 2: Средние века. С.152

бошлади. Анча бойиган деҳқонлар феодаллардан йирик ерларни ижарачига олиш ва бунинг учун ижара ҳақини тўлаш имкониятига эга бўлишган эди. Ижрачилар бундай ерларнинг бир қисмини ўзларида хусусий хўжалик юритиш учун қолдирган бўлсалар, бошқа қисмини камбағал деҳқонларга ижарага берганлар. Йирик ижарачилар вақт ўтиши билан майда помешчиклар бўлиб қолишди. Шулар билан бир қаторда деҳқонларнинг бир қисми эркин эмас эди. Улар ер бўйича қарам ва шахсий қарам деҳқонларга бўлинганди. Ер бўйича қарам деҳқонлар ерга бириктириб қўйилган бўлиб, ердан фойдаланганликлари учун қатъий ўрнатиб қўйилган турли мажбуриятларни ўтаб туришарди. Шахсий қарам деҳқонлар зиммасидаги мажбуриятларнинг миқдори эса аниқ ўрнатиб қўйилмаган эди. Бу хўжайинларининг ўзбошимчалиги ва «иштаҳаси»га боғлиқ эди.

1.4. XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми

XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми Франция ва Англияникидан фарқли ўлароқ, тарқоқлиги ва император ҳокимиятининг заифлиги билан характерланади. Бу вақтда Германия сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлиб, кўпгина мустақил феодал князликларга бўлиниб кетган эди.

Штауфенлар ҳалокатидан кейин (1268 йилда французлар бу сулоланинг сўнгги вакили Конрадинни асирга олиб, унинг бошини танасидан жудо қилган эдилар) Германиядаги императорлик ҳокимияти тамомила орқага кетди. Узоқ фурсат давомида (1254-1273 йилларда) Германияда ҳақиқатда бутун-лай император бўлмади. Германияда марказий ҳокимиятнинг бўлмаслиги мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишини буткул тўхтатиб қўйди. Феодалларнинг урушлари мамлакатни хароб қилди.

Шу тариқа бу даврда князларнинг ҳокимияти кучайиб, император ҳокимияти заифлашиб кетди. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик келиб чиқди.

XIII аср охирларида Германия амалда еттита энг йирик князлар: учта руҳоний княз - Майнц, Кёльн ва Трир архиепископлари ва тўртта дунёвий княз - Богемия қироли (Чехия қироли), Рейн пфальцграфи, Саксония герцоги ва Бранденбург маркграфи томонидан идора қилинади. Улар «Шваб зерчалоси»да айтилганидек, курфюрстлар (сайловчилар) деб аталиб, императорни сайлаб қўярдилар. Курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқиғагина эмас, балки уни тахтдан ағдариб ташлаш ҳуқуқиға ҳам эға эдилар. Бу, кейинчалик, **1356 йилги «Олтин булла»**да ҳам янада мустаҳкамланди. «Олтин булла» курфюрстларни ўз князлик мулкларида тамомила суверен ҳокимлик ҳуқуқларига эғадирлар, деб тан олган эди.

1356 йилги “Олтин булла” – Муқаддас Рим империясининг қонунчилик ҳужжати бўлиб, импер Рейхстаги томонидан қабул қилинган. У “Олтин булла” деб номланган ҳужжатлар ичида энг машҳуридир. Лотин тилида тузилган ушбу ҳужжатнинг матни Император **Карл IV Люксембурглик** томонидан тасдиқланган эди. Булланинг амал қилиши Муқаддас Рим империясининг барбод бўлиши билан ниҳояға етди (**1806 йил**).

Карл IV, Богемияда (ҳозирги Чехия) ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва ўз мулкларини кенгайтириш билан овора бўлиб, империянинг сиёсий парчаланишини мустаҳкамлаб, 1356 йилда Олтин буллани чиқаради. Буллада князьларнинг ўз мулкларидаги тўлиқ суверенитети тан олинган эди, феодаллар ўртасидаги урушлар қонунлаштирилган, шаҳарлар иттифоқлари яна ман этилган эди. Булла герман қиролини (императорини) еттита империя курфюрстлари (Майнц, Трир ва Кёльн архиепископлари, Чехия қироли, Рейнлик пфальцграф, Саксония герцоги ва Бранденбург маркграфи) коллегияси томонидан сайланишини тасдиқлаб, бу курфюрстларнинг ҳуқуқларини белгилаб берган. Рейхстагдаги етакчи рол Майнц архиепископига берилган эди. Бундан ташқари, булла курфюрстликлар ҳудудларининг бўлиб ташланишини тақиқлаб қўйган. Шунингдек, бу

хужжатда курфюрстларнинг ўз тангаларини зарб этишга чекланмаган ҳуқуқ тасдиқланган¹

Курфюрстлар, тез орада империя тож-тахтини тассарруф қилиш ҳуқуқларидан батамом фойдаландилар. Карл IV нинг ўғли император Вацлав феодалларга қарши курашаётган шаҳарларга кўмак беришга ҳаракат қилганлиги учун князлар 1450 йилда уни тахтдан ағдардилар². Бу сулоланинг иккинчи императори, яъни Карл IV нинг бошқа ўғли - Сигзмунд (1410-1437 йиллар) курфюрстлар қўлида энди итоатгўй қурол бўлиб қолди.

«Олтин булла»да курфюрстларнинг сони, таркиби ўрнатилиб, ҳар йили курфюрстлар съезди чақирилиши кўрсатилган. Унга юқоридаги еттита курфюрстлар кирган. Курфюрстлар ўз мол-мулкларини, тоғ-кон бойликларига эгалик қилиш каби ҳуқуқларини ўзларида сақлаб қолдилар. Курфюрстларга кенг судлов ҳуқуқи ҳам берилиб, улар умумимперия судида қатнашганлар ҳамда дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланганлар. Курфюрстлар аста-секин императорни сайлашда унинг олдига махсус шартлар қўя бошлаганлар. Бу шартлар XVI асрдан бошлаб «сайлов капитуляцияси»³ деган ном олган. Бунда император курфюрстларнинг шартига кўниб, уларнинг талабларига жавоб берадиган бўлди.

Бу даврда императордан ташқари яна иккита империя муассасаси - **рейхстаг ва империя суди** мавжуд эди.

Вақти-вақти билан йиғилиб турадиган император рейхстагларида ҳам курфюрстлар катта рол ўйнар эдилар. Герман шаҳарлари (империя шаҳарлари деб аталадиган шаҳарлар) ҳам ана шу империя тоифа вакилларининг съездларида қатнашардилар. Аммо уларнинг иштироки тўлиқ бўлмасди. Шаҳарлар вакилларининг қарамоғига одатда умумдавлат

¹ Золотая булла. СПб, 1993. С.5.

² Императорлик тахтидан ағдарилган Вацлав Чехия қироли бўлиб қолаверди (1419 йилда вафот этди). - Золотая булла. СПб, 1993. С.117.

³ Капитуляция – **лотинча** capitulatio, capitulo-шартлашаман, келишаман деган сўздан олиниб, таслим бўлиш, тиз чўкиш, тенгсиз, бир томонлама имтиёзли шартнома, тан бериш, маъноларини англатади. - Золотая булла. СПб, 1993. С.120.

масалалари топширилмай, балки шаҳарларнинг ўзларига бевосита тааллуқли масалаларгина топшириларди. Йирик феодал-князларга нисбатан майда рицарларнинг рейхстаглардаги таъсири ҳам жуда оз эди. Майда дворянлар ва деҳқонлар рейхстагдаги ўзларининг махсус вакиллариغا эга эмас эдилар.

Шу тариқа рейхстаг XIV асрдан доимий тузиладиган орган бўлиб қолди. У империя сейми деб ҳам юритилган ва қуйидаги учта коллегия: курфюристлар коллегияси; князлар, графлар ва озод ҳукмдорлар коллегияси; шаҳар вакиллари коллегиясидан иборат бўлган. Бу коллегиялар одатда алоҳида-алоҳида йиғилишарди. Фақат тантанали ва фавқулодда ҳолларда бирга-лиқда мажлислар ўтказишган (XVII асрдан бошлаб коллегия империя табақалари ёки чинлари деган ном олган эди).

Рейхстаг одатда император томонидан бир йилда икки марта, баъзан эса бир неча йилда бир марта чақириларди. Шунини айтиб ўтиш лозимки, XII асрнинг бошиданок курфюрстлар коллегияси рейхстагни ўз вақтида (ҳар олти ойда) чақирилишини кузатиб туриш ҳуқуқини қўлга киритиб олган эди. Масалалар куриялар бўйича алоҳида-алоҳида муҳокама қилиниб, сўнгра барча курияларнинг умумий йиғилишида охириги қарор чиқариларди.

Рейхстагнинг компетенцияси анча кенг бўлган. У князлар ўртасида тинчлик ўрнатиш, умумимперия қуроли кучларини ташкил этиш, уруш ва тинчлик, бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, умумимперия солиқ ва мажбуриятларини белгилаш, империя ва князликлар доирасида ҳудудий ўзгартишлар қилиш, империя ҳудудини ўзгартириш ва бошқа шу каби масалаларни ҳал қилган. Рейхстаг қарорлари империя таркибига кирувчи ўлкаларнинг идоралари томонидан ижрога киритилган. Шу сабабли рейхстаг қарорларининг бажарилиши етарлича қаттиқ бўлмаган. Рейхстаг мажлислари орасидаги даврда император ўз кенгаши аъзолари иштирокида фармонлар чиқариши мумкин эди, лекин улар рейхстаг томонидан тасдиқлангандан сўнг кучга киритиларди.

Император ҳокимияти жуда кучсиз эди. Император доимий умум-империя маблағ ва воситаларига эга эмасди. Унда ҳеч қандай реал ҳоки-мият: на умумимперия қўшини, на умумимперия солиқлари, на марка-зий суд ва маъмурий аппарат бор эди. Илк феодал қиролликларда бўлганидек, император ўзига тенг бошқа йирик феодаллар ўртасида аввалгича биринчи феодал, қиролни сайлаш ва йиқитиш ҳуқуқига эга бўлган князлар кон-федерациясининг бошлиғи бўлиб қолаверди.

Мамлакат ичида бўлиб турадиган доимий низо ва ғалаёнлар князлар ва империя шаҳарларини император Максимилиан даврида (1493-1519 йиллар) Германияда император ҳокимиятини мустаҳкамлаш чора-ларини кўришга мажбур этди. Хусусан, Максимилиан бутун Германия устидан марказий ҳокимиятни кучайтирмоқчи бўлди. У Германияда ҳам марказий муассасалар тузиб, ҳамма табақаларни, шу жумладан йирик феодалларни ҳам бу муассасалар ҳокимияти остига олишга уринди.

1495 йилда Вормусда чақирилган рейхстагда учта муҳим қарорлар қабул қилинган эди. Уларга биноан ерликлар ўртасида абадий тинчлик ўрна-тилган, яъни хусусий урушлар ман этилган; армия ва маъмуриятни ушлаб туриш мақсадида империя эҳтиёжлари учун солиқ жорий қилинган (бу импе-рия пфенниги деб аталарди); рейхскамергерихт - империя суди таъсис этилган. Лекин бу қарорлар ўз мақсадига эриша олмаган. Императорнинг доимий солиқ («империя пули») жорий қилиш ва империянинг доимий армиясини тузиш йўлидаги уринишлари натижа бермади. 1495 йилда тўпланган рейхстаг умумимперия судини тузиш лозим деб топди. Бу суд таркибида князлар кўпчиликни ташкил қилиши керак эди. Князлар ҳарбий ишлар соҳасидаги ислохотни ҳам шундай ўтказмоқчи бўлдиларки, мўлжалланган доимий умумимперия қўшини ислохот натижасида княз-ларга тобе бўлиб қолиши керак эди. Пул етишмаслигидан Максимилиан Италияда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юбора олмади, шу туфайли франсузларнинг XV

асрнинг 90-йиллари охиридаги ҳарбий юришлари муваффақиятли бўлиб чиқди.¹

Император Максимилиан I нинг набираси Карл V (1519-1555 йиллар) ҳам, гарчанд айна вақтда бир йўла бир неча мамлакат (Испания, Германия, Италия, Нидерландия ва бошқаларнинг) қироли бўлса ҳам, император ҳокимиятини кучайтира олмаган. Чунки бундай шароитда Германияда марказлашган сиёсий ҳокимият ўрнатиш қийин эди. Карл V кўпроқ жаҳон давлати тузиш режаси ҳамда Франция қироли Франциск I га қарши курашиш масаласи билан банд бўлганлиги туфайли Германиянинг ички ишларига кўп эътибор беролмас эди, шунинг учун у империя ҳокимиятининг обрўсини мустаҳкамлай олмади, аксинча, император-лигининг сўнгги йилларида ўз обрўсини анча пасайтириб қўйди.

Хуллас, бу даврда Германияда рейхстаг ва рейхскамергерихт (империя суди) каби умумимперия органларининг мавжудлиги империянинг бирлигини таъминлай олмади. Империянинг доимий армияси йўқ эди.

Маълумки, Германия кўп давлатлардан (князликлардан) иборат эди. Ҳар бир алоҳида давлатда ҳам бир қанча табақалар (диндорлар, рицарлар ва шаҳарликлар) ҳамда табақа-вакиллик органлари - **ландтаглар** вужудга келган эди. Ландтаглар князликларда князларнинг ҳокимиятини биров чеклаб турган. Баъзи князликларда мазкур табақалар мажлисларига (лантагларга) эркин деҳқонларнинг вакиллари ҳам кирар эди. Ландтагларда одатда табақалар учта палатани ташкил этганлар, лекин баъзи ерларда палаталар иккита бўлган - руҳонийлар ва дворянлар биргаликда мажлислар ўтказишган. Вакиллар ўз сайловчиларидан мажбурий мандатлар характерига эга бўлган йўл-йўриқлар (инструкциялар) олишарди. Агар вакиллар бундай инструкциялардан у ёки бу масалани ҳал этиш учун кўрсатмалар топа

¹ Грессинг З. Максимилиан I / Пер. с нем. Е. Б. Каргиной. — М.: АСТ, 2005. С.109

олмасалар, у ҳолда яна ўз сайловчиларига тегишлича кўрсатмалар олиш учун мурожаат қилардилар¹.

Ландтагларнинг компетенцияси турли даврларда турлича бўлган. Ландтаг князликда махсус судларнинг ташкил этилгунига қадар олий суд ҳисобланган. Кейинроқ, махсус судлар тузилганидан сўнг ландтагларнинг юрисдикцияси ушбу судларнинг ихтиёрига ўтган ва ландтаглар қатор князликларда бундай судларга нисбатан апелляция инстанция бўлиб қолган. Ландтаг, шунингдек, судларнинг компетенциясига кирмайдиган масалаларни (масалан, сиёсий масалаларни) ҳам ҳал қилган. Ландтаглар князликлар кенгашлари таркибини тузишга ва юқори мансабдорларни тайинлашга таъсир кўрсатиб, давлатни бошқариш ишларига ҳам аралашганлар.

Ландтагларнинг компетенциясига ҳукмрон сулолаларда узилиш бўлиб қолган ҳолларда давлат бошлиғини сайлаш, ташқи сиёсат соҳасида баъзи функцияларни амалга ошириш (масалан, қатор герман князликларида уруш эълон қилиш учун ландтагларнинг розилиги талаб қилинарди), баъзи диний ишлар, полициячилик вазифалари (танга-чақа пуллар чиқаришининг сифатлилигини кузатиб туриш, ўрмонларни қўриқлаш ва ҳ.к.), ҳарбий ишлар кирган. Солиқларни овоз бериб тасдиқлаш ландтагларнинг энг муҳим ҳуқуқи бўлган. Давлат эҳтиёжларининг ўсиши ва князлар доменларининг камайиши даражасига қараб князларнинг ландтагларга тобора тез-тез субсидия² сўраб мурожаат қилишларига тўғри келган. Ландтаг қўшинни ушлаб туриш учун пул маблағлари ажратарди. Бу унга армияни бошқаришда, қалъалар қуришда ва бошқаларда иштирок этишига имконият яратарди.

Шундай қилиб, ландтаглар маълум даражада князларнинг ҳокимиятини чеклаб турган ва ўз моҳияти бўйича рейхстагга қараганда кўпроқ табақа-

¹ Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации / Пер. с фр. М. В. Ковальковой. — СПб.: Евразия, 2009. — 227 с

² Субсидия — ёрдамга бериладиган пул, маблағ; пул билан бериладиган ёрдам. пул билан таъминлаш. Қаранг: Егер О. Всемирная история: в 4 томах. — СПб.: Специальная литература, 1997. — Т. 2: Средние века. С.154

вакиллик органи бўлган. Демак, Германияда табақа-вакиллик монархияси бутун империя миқёсида эмас, алоҳида князликлар доирасида ривожланган.

Германияда **шаҳарлар** катта рол ўйнаган. Шаҳарни бошқариш унинг ҳуқуқий ҳолати билан белгиланган. Империя шаҳарлари анча катта мустақилликдан фойдаланганлар. Эркин шаҳарлар империя шаҳарларига яқин ҳуқуқий ҳолатга эга эди. Князликларнинг шаҳарлари кам ҳуқуқлардан фойдаланган. XIII-XIV асрларда бир қанча шаҳарлар сиёсий эркинликларни қўлга киритган ва ўзини ўзи бошқарадиган бўлган. Шаҳарларда қонун чиқариш ҳокимияти шаҳар хўжалигининг алоҳида тармоқлари бўйича комиссиялардан иборат таркибдаги кенгаш томонидан амалга ошириларди. Ижроия ҳокимият бир ёки бир неча бургомистрлар бошчилигидаги магистратга тегишли эди. Кенгаш аъзолари ва бургомистрлар хизматлари эвазига давлатдан (бюджетдан) маош олмасдилар. Дастлаб бутун шаҳар бошқаруви патрициат¹ қўлида тўпланган. XIV асрда бир қанча шаҳарларда патритсийларга қарши ҳунармандларнинг чиқишлари («сех инкилоблари») бўлиб ўтган. Баъзи шаҳарларнинг ғолиб чиққан ҳунарманд-лари шаҳар тузумида у ёки бу ўзгаришни амалга оширишга эришганлар. Ҳунармандлар шаҳар кенгашлари таркибига кирганлар ёки илгариги кенгашнинг таркибида махсус коллегия тузганлар. Баъзи шаҳарларда шаҳар қурилиши асосига цех тузуми қўйилган.

XIV асрнинг иккинчи ярмида шаҳарларнинг майда рицарлар ва князлар томонидан сиқиб қўйилишига қарши курашиш заруриятидан шаҳарларнинг иттифоқлари вужудга кела бошлаган.

¹ Патрициат – ўрта асрларда герман империяси эркин шаҳарларида бадавлат бюргерлар аристократиясига мансуб бўлган, шаҳар бошқармасида устунлик ролини ўйновчи кишилар, аслзодалар, оксуяклар, зодагонлар. Қаранг: Егер О. Всемирная история: в 4 томах. — СПб.: Специальная литература, 1997. — Т. 2: Средние века. С.155

1.5. Германияда реформация ва Пруссия абсолютизми

XIV ва XV асрларда немис саноати бир қанча муваффақиятларга эришди. Бу вақтда саноатда ҳали асосан цех тузуми устунлик қиларди. Аммо кон саноатида анча чуқур шахталар ишга солиниши муносабати билан манфактура усули тобора кенгроқ ёйилиб борди. Тўқимачилик саноатида шаҳар атрофидаги ва қишлоқ жойларидаги сеҳлар билан бир қаторда корчалон капиталистча ишлайдиган хонаки «тарқоқ» мафактура тизими ривожланиб борди. Баъзи жойларда марказлашган мафактура ҳам учраб турарди. XV асрда ва XVI аср бошларида Германия халқаро савдо-сотиқ ишларида катта рол ўйнади. XVI аср бошларида Германияда жуда катта банк-судхўрлик фирмалари бор эди; бу фирмаларнинг бир қисм маблағлари ишлаб чиқаришда (кўпроқ кон саноатида) банд бўлса, бир қисмини улар императорга ва катта князларга қарзга берардилар.

Умуман, XV асрнинг охири - XVI асрнинг биринчи ярми Германиянинг иқтисодий юксалиш даври бўлди. Бироқ, бу ердаги иқтисодий юксалиш Англия ва Францияга қараганда бошқачароқ бўлган. Германиянинг биронта ҳам шаҳари, масалан, Англиядаги Лондонга ўхшаб, мамлакатнинг хўжалик марказига айланмади. Германия иқтисодий жиҳатдан жуда нотекис тараққий қилмоқда эди. Жуда яхши тараққий қилган вилоятлар ва округлар билан бир қаторда мамлакатнинг марказида майда товар сеҳ тузуми ҳукм суларди. Бу ерда жуда тор доирада савдо олиб борадиган, чет эл савдосида иштирок этиш у ёқда турсин, ҳатто Германиянинг бошқа раёнлари билан мол айирбошлашдан мутлақо четда турган қолоқ вилоятлар ҳам бор эди. Бу вақтда Англия ва Францияда савдо ва саноатнинг ривожланиши мамлакатнинг марказлашувига олиб келди. Германияда эса бу жараён алоҳида князлик доирасида юз берди ва сиёсий тарқоқликнинг янада мустаҳкамланишига сабаб бўлди. Германия абсолютизмнинг ўзига хос хусусияти ҳам ана шу билан тавсифланади. Германияда абсолютизм

умумимперия миқёсида эмас, XVII асрда ҳар бир герман давлатида ўрнатилган эди. Бу «князлик абсолютизми» деган ном олган.

Германияда абсолют монархиянинг келиб чиқишига XVI-XVII асрларда бўлиб ўтган йирик воқеалар: кенг антикатоликчилик ҳаракати, 1524-1525 йиллардаги деҳқонлар уруши ва 1618-1648 йиллардаги 30 йиллик уруш шарт-шароитлар яратган эди. XVI асрнинг иккинчи ярмидаги реформация¹ Германияни ҳар жиҳатдан ажратиб ташлаш билан бирга яна бир мазҳабга асос солди. Германия протестант (шимол) ва католик (жануб) қисмларга бўлиниб кетди.

Реформация қатор ижтимоий ҳаракатлар билан бирга кечди. Уларнинг ичида айниқса 1524-1525 йиллардаги деҳқонлар уруши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу уруш натижасида руҳонийлар ва дворянларнинг бир қисми ҳамда урушда қатнашган князлик шаҳарларининг аҳолиси хонавайрон бўлди, ўз имтиёзларидан маҳрум этилди ва князларга батамом қарамликка тушди. Қўзғолончилар олдида объектив равишда иккита вазифа: феодал эксплуатацияни тугатиш ва мамлакатни сиёсий бирлаштириш вазифалари турарди. Бу вазифаларнинг ижобий ҳал этилиши Германиянинг буржуа йўлидан ривожланишига ёрдам бериши мумкин эди. Шунинг учун бунда немис бюргерларининг мавқеи ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Лекин бюргерлар антифеодал урушга раҳбарлик қилишга қодир эмас эди. Деҳқонларнинг уруши фақат князлар учун фойда келтирди. Шаҳарларнинг кучсизланиши, деҳқонлар уруши давомида дворянларнинг камайиб кетиши ва бир қисмини князлар ҳокимиятидан мадад исташга мажбур бўлиши ҳисобига князлик ҳокимияти кучайиб кетди. Князлар янги протестант руҳонийларни ҳам ўзларига бўйсундирдилар.

Диний шиорлар билан олиб борилган 1618-1648 йиллардаги ўттиз йиллик уруш бир қатор сиёсий вазифаларни ҳал қилди. Шимолий герман

¹ Реформация – XVI асрда Ғарбий Европада католик черкови ва папа ҳокимиятига қарши олиб борган диний шаклдаги ижтимоий сиёсий ҳаракат. Қаранг: Смирин М.М. Германия эпохи Реформации и Великой Крестьянской войны. – М., 1962. С.16

князлари император ҳокимиятининг кучайишига ва ягона миллий давлат барпо қилишга қарши курашганлар. Бу курашда князларнинг қўли баланд келган, уларнинг ҳокимияти янада кучайган. Улар император ҳокимияти-дан деярли мустақил бўлиб қолганлар. Вестфалия сулҳида Германиядаги князларнинг олий ҳуқуқлари тан олинди. Улар нафақат ўзаро, шунингдек, бошқа хорижий давлатлар билан ҳам иттифоқлар ва шартномалар тузиш ҳуқуқларига эга бўлдилар. Вестфалия сулҳи Германия давлат тузумидаги партикуляризмнинг тўла тантана қилишига олиб келди. Князликлар ичида князларнинг ҳокимияти кучайишда давом этди.

Шуниси характерлики, Германияда абсолютизм Англия ва Франция-дагидан фарқ қилиб, сиёсий тарқоқликни мустаҳкамлади. Шу тариқа Германияда абсолютизмнинг прогрессив роли - ижобий даври бўлмади. Князлик абсолютизми мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий тарқоқлигини мустаҳкамлади.

XVII-XVIII асрларда Германия империясининг давлат тузуми деярли ўзгаришсиз сақланиб қолди. Император лавозими бор-йўғи фахрий унвон бўлиб қолган эди. Князлар ҳарбий мажбуриятлардан озод бўлиб, императорга ҳеч қандай ўлпонлар тўламас эдилар.

Вестфалия сулҳидан кейин рейхстаг деярли ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолди. Империя суди жуда кучсиз бўлиб қолди. Князлар унинг юрисдикциясидан чиққан эди. Герман князлари ўз ерларида империядан мутлақо мустақил бўлиб қолдилар. Диндорлар ҳам князлар ҳокимияти остига тушиб қолдилар. Лантаглар деярли чақирилмай қўйди.

Шундай қилиб, XVII асрда герман князликларида абсолютизм ўрнатилган ва у ўзининг қатор хусусиятлари билан бошқа Ғарбий Европа давлатлари, жумладан, Англия ва Франциядаги абсолют монархиялардан фарқ қилган. Биринчидан, Германияда абсолютизм табақа-вакиллик монархияси сингари бутун империя миқёсида эмас, алоҳида князликлар доираси-да вужудга келди. Иккинчидан, Германиядаги князлик абсолютизми феодал

реаксиянинг тўла тантана қилиши, унинг буржуа ҳаракати устидан ғалабаси ва кучсиз немис буржуазиясининг князлар томонидан бўйсундирилиши ифодаси бўлди. Бу вақтда бошқа мамлакатларда абсолютизмнинг ўрнатилиши дворянлар ва буржуазиянинг кучлари вақтинча баробар бўлиб туриши натижаси бўлган эди.

Кўпдан-кўп герман давлатлари орасида улардан иккита энг йириги - Пруссия ва Австрия XVII-XVIII асрлардаёқ Европа тарихида анча катта рол ўйнади.

XVIII асрга келганда герман давлатлари орасида энг кучайгани Бранденбург маркграфлиги эди. У 1701 йилда Пруссия қироллигига айланди. Шу йили Бранденбург курфюрести Фридрих III (1688-1713 йиллар) империянинг халқаро муносабатлардаги қийинчиликларидан фойдаланиб, Испания мероси учун олиб борилган урушда ўзининг иштирок этиши эвазига дастлабки шартлардан бири сифатида Пруссия қироли унвонини олган эди. Бранденбург - Пруссия давлати славян ерларини босиб олиш йўли билан ҳамда бошқа немис князликлари ҳисобига ўсиб борди, унинг сиёсий соҳадаги ютуқлари эса император ҳокимиятининг заифлашуви билан бевосита боғланган эди.

Пруссия монархияси XVIII асрда батамом прусс юнкерларининг ҳарбий-полиция давлатига, дворян-крепостникларнинг, прусс юнкерларининг синфий манфаатларига хизмат қиладиган монархия - ҳарбий деспотияга айланди. Айнан шу вақтдан бошлаб «юнкерлар» деган сўз феодал-крепостниклик тузумида буржуазия талабларига ён бериш томон ислохотлар ўтказиш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қарши ўзининг феодал ҳуқуқлари ва имтиёзларига маҳкам ёпишиб олган энг реаксион дворянлар деган тушунчанинг синоними бўлиб қолган эди.

Пруссия XVIII асрдан абсолют монархия шаклидаги давлатга айланди. Абсолют монархия кучли бошқарув аппаратини, кўп сонли бюрократия ва армияни вужудга келтирди. Пруссияда бошқарувнинг полиция-миршаблик

тизими жорий қилинди. Бу ерда фуқароларнинг ҳар қандай шахсий ҳуқуқлари тўла инкор этиларди. Прусс қироллари, айниқса, Фридрих II (1740-1786 йиллар) ўз давлат тузумини «маърифатли абсолютизм» ниқоби билан пардалашга ҳаракат қилди¹.

Пруссия монархиясининг ички сиёсати деярли армия тўғрисида ғамхўрлик қилишдангина иборат бўлди. Бюрократик идора аппарати шу армиянинг зарур бир қўшимчаси бўлиб, бу аппарат фаолияти тўғри йўл-га қўйилмаса, солиқларнинг мунтазам суратда келиб тушишини таъминлаб бўлмас эди. Немис тарихчиларидан бирининг берган баҳосига қараганда, Пруссия амалдорлари аксизлар ундириш, яъни шаҳарликлардан ҳарбий солиқ йиғиш жараёнида ўсиб етишди. Бюрократик аппаратни ақлли ва итоатгўй ижрочилар билан тўлдириш вақтида Фридрих-Вилгелм I индигенат деб аталган қоида билан, яъни маҳаллий дворянларнинг провинсиялардаги лавозимини эгаллашга бўлган фавқулодда ҳуқуқи билан ҳисоблашиб ўтирмади. Ақсинча, бунга қарама-қарши тизим қоида бўлиб қолди, яъни айрим провинсия-лардаги амалдорлар давлатнинг бошқа вилоятларидаги дворянлардан, баъзан эса бюргерлардан ҳам олинадиган бўлди. Саройда ва юқори идоралар тепасида одатда дворянлардан бўлган офитсерлар турар эди.

Пруссияда марказлаштирилган бошқарув ташкил этилган эди. Давлат тепасида қирол турарди. У империянинг курфюристлар коллегияси таркибига кирарди. Фридрих-Вилгелм, ҳатто «буюк курфюрист» деган ном олган эди, у кучли ҳарбий-бюрократик монархиянинг асосчиси ҳисобланди.

Қирол ҳузурида **Яширин кенгаш** мавжуд бўлиб, у давлат бошқарувининг олий органи эди. Бироқ, кейинчалик, Яширин кенгаш учта мустақил: ташқи ишлар, адлия ва ички ишлар департаментларига бўлиниб кетганидан сўнг олий давлат бошқарув органи бўлмай қолди. Марказий бошқарма 1723 йилдан бошлаб «молия, қўшин ва ер-мулклар олий бош бошқармаси» шаклида ташкил қилинган бўлиб, бевосита қиролга

¹ Хёфер, М. Император Генрих II. — М.: Транзиткнига, 2006. С.121

бўйсундирилган эди. Пруссияда ички ишлар департаменти ана шундай номланар эди. Унга алоҳида провинсиялардаги ҳарбий ишларни ва домен хўжалигини юритишни кузатиб турувчи ҳарбий ишлар ва домен палаталари бўйсундирилганди. Мамлакатдаги кенг тармоқли полиция аппарати ҳам ана шу департамент қарамоғида эди. Полициянинг ўзбошимчалиги шунчалик даражада авж олган эдики, қиролнинг буйруғи билан ҳатто Берлин кўчаларида аёлларни, агар уларнинг кўйлаги чет элдан келтирилган газламадан тикилган бўлса, ечинтирардилар. Қиролнинг шахсан ўзи ҳар қандай фуқарони, агар у бекорчи, дайдиб юрган бўлса, калтак билан савалай берар эди. Фуқаролар фақат қирол омборхоналаридан кофе сотиб олишга (албатта анча юқори нархларда) мажбур этилганди. Ана шундай ишлар билан шуғулланувчи махсус амалдорлар мавжуд эди.

Армия ва мансабдорлар қирол ҳокимиятининг таянчи ҳисобланарди. Прусс маъмурияти мансабдорлари «немисча содиқлик» ан`аналари руҳида тарбияланган эдилар. Мансабдорларнинг хизматга ўтиши мартабалар ҳақидаги жадвал билан тартибга солинарди. Хизмат мансабини суисте`мол қилиш, тартибга риоя этмаслик ва буйруқни бажармаслик қаттиқ жазоланарди. Мансабдорлик аппарати аниқ, уюшқоқлик билан ҳаракат қиларди. Унинг бошқа немис давлатлари учун намунали ҳисоблангани ҳам бежиз эмас эди.

Пруссияда **маҳаллий бошқарув** тўлиқ марказий ҳокимиятга бўйсундирилган эди, вилоятларда лантаглар сақланиб қолганди, лекин улар қирол мансабдорлари - ландатлар назорати остига олинганди. Ландатлар - земство кенгашлари дворянлар йиғинларида тавсия қилинган номзодлар орасидан қирол томонидан тайинланадиган дворянлардан иборат таркибда эди.

Ландатларнинг аъзолари дворянларнинг мажлисларига раислик қилардилар. Ландатлар дворянлар комитетлари билан биргаликда ўз табақа ишларини юритардилар, яъни улар тоифавий муассаса бўлишган. Шу билан

бирга ландатлар зиммасига умумдават функциялари ҳам юклатилган эди: улар марказий ҳокимият органлари ҳисобланганлар ва солиқлар ундириш, полицияга бошчилик қилиш, рекрут йиғимларини уюштириш ишлари билан шуғулланганлар. Шаҳарларни бошқариш ишлари шаҳар кенгашлари (магистратлар)нинг аъзолари томонидан амалга оширилган. Ер эгаларига вотчина полицияси ва суд ишларини юритиш, шунингдек, черков ва мактаблар устидан ҳомийлик қилиш ҳуқуқлари тегишли эди. Эркин деҳқонларнинг жамоаларида бошқарувни оқсоқоллар амалга оширарди. Оқсоқоллар баъзан қишлоқ аҳолисининг умумий йиғинида сайланган, кўпинча мулкӣ ценз асосида ёки мерос тариқасида ўз мансабини эгаллаган¹.

Пруссияда **суд маҳкамасига** жуда кам эътибор берилди. Қиролнинг сўзларига қараганда, дворян арзандаларидан армияга ҳам, солиқлар йиғишга ҳам ярамайдиган «калтафаҳм малъунлар» шу маҳкамага юборилар эди. Фридрих-Вилгелм I нинг ўзи суд идораларида «билимдонлик ўрнига калтак» ишлатиш учун кўп меҳнат сарф қилди, чунки бу тадбир помещикларнинг крепостнойлар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлашга ёрдам берар эди.

Пруссия армияси ўша вақтда Европадаги энг кўп сонли ва интизомли эди. Фридрих II (1740-1786 йиллар) даврида Пруссия армияси (186 минг солдат) Европада биринчи ўринни олишга даъво қилди, бу армияни боқиш учун 13 миллион талер², яъни бутун давлат даромадларидан учдан икки қисми кетиб турди.

Кўнгилдагидек дворянлар давлатида, - деб таъкидлаган эди Фридрих ИИ ўзининг «сиёсий васияти»да, - ҳукумат шундай сиёсий тузумни тутмоғи керакки, унда ҳамма тадбирлар олдиндан яхши ўйланган бўлиши ҳамда молия, сиёсат ва ҳарбий иш ўша битта мақсадга - давлатни мус-таҳкамлаш ва унинг куч-қудратини оширишга қаратилган бўлиши лозим.

¹ Котова Е.В. Династия Габсбургов. – Новая и новейшая история, 1991, № 4. С.25

² Талер – эски немис кумуш тангаси.

2-БОБ. ГЕРМАНИЯ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДА ҚОНУНЧИЛИК

2.1. Ўрта асрларда Германиядаги қонунчиликнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётга таъсири

В асрдан XI асргача бўлган даврда шарқий франкларнинг архаик «халқ» ҳуқуқи қабилавий характерга эга эди ва унинг асосида қуйидаги қатор тамойиллар: урф-одатларнинг муқаддаслиги, қариндош-уруғларнинг умумий «диёнати» ва биргаликдаги жавобгарлиги, қонли қасос олиш (бу аста-секин пул жаримаси билан алмаштирилиб борган), «худо суди»ни қўллаш орқали коллектив одил судловнинг амалга оширилиши, яъни ордалиянинг қўлланиши, қасамхўрлик ва бошқа рамзий одатларнинг сақланиб қолиши каби тамойиллар ётарди.

Германияда қирол ҳокимиятининг вужудга келиши ва сўнгра унинг тамомила заифлашиб кетиши бу ерда бутун ўрта асрлар мобайнида ҳуқуқий партикуляризмнинг мавжуд бўлиб туришига шарт-шароит яратган эди. Расмий нуқтаи назардан Германияда XII-XIII асрлардан бошлаб, агар алоҳида масалалар бўйича император қонунларини ҳисобга олмаганда, «умумгерман ҳуқуқи» мавжуд бўлмаган, турли ҳудудий бирликлар ва шаҳарларнинг ҳуқуқи бўлган.

Бундан ташқари, Германиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқий тизими лен ҳуқуқи деб номланувчи олий феодал табақага тааллуқли ҳуқуқий нормалар комплексининг яққол ажратилиши билан тавсифланади. Агар Англия ва маълум даражада Францияда XIII асрдан бошлаб вассаллик-ленлик муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ нормалари билан мустаҳкам алоқада ҳаракат қилган бўлса, Германияда эса ҳуқуқнинг земствога оид ҳуқуққа (ерлар, ҳудудлар ҳуқуқи) ва лен ҳуқуқига бўлиниши ан`анавий бўлиб қолган эди. Германияда лен ҳуқуқи, земство ҳуқуқи, шаҳар

ҳуқуқи, каноник ҳуқуқ айна пайтда бир хил муносабатларни (ерга оид, мулкӣ, никоҳ-оила, мерос муносабатларини) турлича тартибга солган. Бунда ҳуқуқ субъектларининг қайси табақага ёки ҳудудга тааллуқлилигига қараларди. Бу кўпинча суд томонидан аниқланарди.

Умуман ўрта асрлар ҳуқуқида, хусусан герман ҳуқуқида суд тартиботига ўта содиқликни яққол кўриш мумкин эди. Суд ишларини юритиш чоғида инсон «ўз ҳуқуқини излаши» мумкин.

Германияда шундай умумий ҳуқуқий тамойиллар ва институтлар ишлаб чиқилган эдики, келажакда улар Германиянинг «умумий ҳуқуқи» асосини ташкил этган. Бундай тамойиллар германларнинг одат ҳуқуқи универсал нормалари базасида ва XII-XIII асрлардаги герман императорларининг қонунчилик фаолиятида шаклланган эди. XII-XIII асрларда императорлар ва рейхстаг томонидан вақти-вақти билан чиқарилиб турган «тинчлик статутлари»да шахс мулкани ва ҳаётини кўриқлашга ва ўғриларни, ўт кўювчиларни, одам ўлдирувчиларни ва бошқа «тинчликни бузувчиларни» турли жазолар билан кўрқитишга қаратилган меъёрлар мавжуд эди. 1103 йилдан 1235 йилгача бўлган давр оралиғида ана шундай «тинчлик статутлари»дан 20 таси чиқарилган эди. Уларнинг орасида 1235 йилги Майнц статутини анча машҳур бўлган. Унда бутун Германия аҳолиси учун «ўрнатилган ҳуқуқ»нинг баъзи умумий принциплари эълон қилинган эди. Масалан, унга биноан Германияда судсиз жазолаш одати бекор қилиниб, мажбурий суд тартиби жорий қилинган эди¹.

Герман ҳуқуқининг ривожланишида одат ҳуқуқининг маҳаллий тизимлаштирилиши ҳам муҳим рол ўйнаган. Бунда империя қонунлари ва суд амалиёти қоидалари ҳам ҳисобга олинган, албатта. Буларга мисол тариқасида «Саксон зерчалоси», «Шваб зерчалоси», «Франкон зерчалоси» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу тўпламларнинг нормалари ва

¹ Галанза П. Н. Феодалное государство и право Германии. — М., 1963. С.173

принциплари кўпинча ўз ҳуқуқий доирасидан анча четга чиқиб, ҳуқуқнинг бирхиллаштирилишига кўмаклашган.

1220 йилда Шеффен Эйке фон Репгау томонидан ёзилган “Саксон зерчалоси” қонунномасида одат ҳуқуқининг анча кенг тарқалган нормалари ва Германиянинг шимолий-шарқий қисмида қўлланиб келган суд амалиёти ўз аксини топган. Қонуннома икки қисмга бўлинган. Биринчи қисм земский (умумдавлат) ҳуқуқига, иккинчи қисм эса лен ҳуқуқига бағишланган. Биринчи қисмда одат ҳуқуқи нормалари билан бир қаторда умумдавлат судларида «разил, қабих, паст» эркин кишиларга нисбатан қўлланиладиган император қонунчилиги ҳам мустаҳкамланган. Лен ҳуқуқи¹ «олижаноб, аслзода» эркин кишилар ўртасидаги ленга оид вассаллик муносабатларининг тор доирасини тартибга солган. Қонунномада рим ҳуқуқига, шаҳар ёки савдо ҳуқуқига мутлақо мурожаат қилинмайди ва, шунингдек, унда ҳуқуқ ва бошқа ерликларнинг ҳуқуқи нормалари камдан-кам ҳолларда эслаб ўтилади. «Саксон зерчалоси»да фуқаролик, жиноят, процессуал ва қисман давлат ҳуқуқи нормалари белгиланган.

«Саксон зерчалоси» кўпгина герман ўлкалари ва шаҳарларида тан олинган ва 1900 йилга қадар ўз кучини йўқотмаган.

Юқори даражадаги бир хиллик германларнинг шаҳар ҳуқуқида вужудга келган. Бу ерда ҳуқуқ бир қанча етук шаҳарларнинг ҳуқуқидан ўзлаш-тириб олинган эди. Масалан, Магдебург қонунлари 80 дан ортиқ шаҳарларда, Франкфурт қонунлари 49 та, Любек қонунлари 43 та, Мюнхен қонунлари 13 та шаҳарларда амалда бўлган. Германияда шаҳар ҳуқуқининг икки асосий «оиласи» - Любек ҳуқуқи ва Магдебург ҳуқуқи ташкил топган. Любек ҳуқуқи Шимолий шаҳарларга ва Болтиқ бўйи минтақаларига, жумладан Новгород ва Таллинга тарқатилган ва Тамза иттифоқи доирасида

¹ Лен ҳуқуқи – лен олган вассал билан феодал ўртасидаги муносабатларни белгиловчи ҳуқуқлар. Лен-феод феодал томонидан ўз вассалига берилган ер-сув, мулк ва ундан олинадиган солиқ, ўлпон. Қаранг: Галанза П. Н. Феодалное государство и право Германии. — М., 1963. С.175

ҳал қилувчи, белгиловчи аҳамиятга эга бўлган. Магдебург шаҳар ҳуқуқи анча кенг ҳудудларда - шарқий ўлкаларда, шунингдек, Шарқий Саксонияда, Бранденбургда, Полшанинг алоҳида вилоятларида ҳаракатда бўлган.

Магдебург шаҳар ҳуқуқининг 1261 йилда Бреслауга жўнатилган 63 та моддаси ва Герлитсга 1304 йилда юборилган 140 та моддаси анча машҳур эди. ХИВ асрда муайян тизимга солинган магдебург-бреслау ҳуқуқининг 500 та моддадан иборат 5 та китоби нашр қилинган. Биринчи китоб шаҳар судяларига бағишланиб, унда судяларнинг мансабга ўтириш тартиби, ваколатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган. Иккинчи китоб суд ишларини юритиш масалаларини ўз ичига олган. Учинчи китоб турли даъволарга тааллуқли бўлган, тўртинчи китоб оила ва мерос ҳуқуқига, бешинчиси - бошқа китобларда назарда тутилмаган турли масалаларни ҳал этишга бағишланган.

Шаҳар ҳуқуқи доирасидан аста-секин ҳуқуқнинг янада умумийроқ тизими - **савдо ҳуқуқи**, ёки «савдогарлар ҳуқуқи» ажралиб чиқиб, дастлабки вақтларданок миллий характер касб этган. XIII асрдаги Лубек, Бригга шаҳарларининг, Ганза иттифоқи иштирокчилари бўлган бошқа бир қатор герман шаҳарларининг статутларида савдо ҳуқуқининг бир қанча нормалари мавжуд эди. Болтиқ бўйининг барча мамлакатларида XIV асрнинг ўрталарига мансуб Висби қонунлари жуда катта нуфузга эга бўлган. Унда денгизда юк ташиш ва денгиз савдоси масалалари тартибга солинган. Бу порт шаҳарда герман, швед, латвиялик ва новгородлик савдогарлар ўз ассотсиацияларига эга бўлишган, бироқ Висби ҳуқуқининг ривожланишига ҳаммадан аввал Гамбург ва Лубек шаҳар статутлари кўпроқ таъсир ўтказган.

Герман империясининг шимолий-итальян ўлкаларида ҳам шаҳар ҳуқуқи анча ривожланган. Бу ерда Ломбард лигаси деб аталган уюшмага бирлашган шаҳар коммуналари ташкил топган эди. Унга Верона, Венеция, Бергамо, Милси, Парма, Болоня ва бошқалар кирарди. Айнан шу ерда биринчи марта савдо одатлари муайян бир тизимга солинган (1216 йилги

Миланнинг «Одатлар китоби») ва турли хил (денгиз, ярмаркага оид ва ҳ.к.) денгиз судларининг қарорларини ёзиш амалга оширилган.

Германия савдо ҳуқуқининг муҳим манбаларидан бири халқаро шартномалардир. Бундай шартномалар бошқа шаҳарлар билан, уларнинг иттифоқлари билан ва ҳатто хорижий монархлар билан ҳам тузилиши мумкин эди. Уларда савдо ишларини юритиш учун қулай шарт-шароитлар таъминланиши ҳақида келишиб олинарди. Масалан, Кёln шаҳарлари билан инглиз қироли Генрих II ўртасида худди шундай шартнома тузилганлиги маълум. Унга биноан, қирол Кёln савдогарларига Англияда савдо ишлари билан шуғулланишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришни ваъда қилган эди.¹

XIV-XVI асрларда Германияда маълум даражада ҳуқуқий бирликнинг ўрнатилишига рим ҳуқуқининг ўзлаштириб олиниши кўмаклаша бошлаган. XV асрнинг охирида давр талаби билан қайта ишланган Юстиниан Дигесталари 1495 йилда тавсия этилган Олий империя суди учун асосий ҳуқуқий манба сифатида тан олинган. XVI асрда рим пандект ҳуқуқи бутун империя доирасида асосий ҳуқуқ манбаи бўлиб қолган ва 1900 йилги Германия фуқаролик қонунномасининг қабул қилинишига қадар Германиянинг «умумий ҳуқуқи» сифатида ҳаракатда бўлган.

1532 йилда Карл V нинг жиной ва жиной-процессуал қонунлари тўплами - «Каролина»нинг нашр қилиниши жинойт ҳуқуқининг умумгерман принципини яратишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Умум империя қонуни сифатида чиқарилган «Каролина» империя ҳуқуқини барча ўлкалар ҳуқуқидан устунлигини, «жойлардаги ва ўлкалардаги» жиной суд ишларини юритишда «ўйламасдан қилинган ва ёмон» одатларини бекор қилинишини эълон қилган. Шу билан бирга у курфюрстлар, князлар ва табакалар учун уларнинг «азалий ва адолатли одатлари»нинг сақланиб қолишига йўл қўйган.

¹ Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации / Пер. с фр. М. В. Ковальковой. — СПб.: Евразия, 2009. С.404

Бироқ қонуннома князликнинг юқори табақалари сиёсий манфаатларига тўла мос келганлиги, шунингдек, жинойт ҳуқуқи ва протсессининг ўз даври талабларига жавоб берганлиги сабабли барча ўлкаларда ҳуқуқ манбаи сифатида умумий тан олинган. «Каролина» асосида умумгерман жинойт ҳуқуқи ташкил топган¹.

Герман ҳуқуқининг бундай бирхиллаштирилиши жараёнига қарамай, «умумгерман ҳуқуқи» нормалари асосан тавсия этувчи (маслаҳат берув-чи) характерга эга бўлган ва уларнинг герман ўлкаларида «тан олиниши» даражасига боғлиқ бўлган. Ҳуқуқий тизимлар кўпроқ алоҳида ҳудудлар - Германия давлатлари бўйича шаклланган.

XIII асрдан Германия давлатларида князлик қонунчилиги жадал ривожлана бошлади, одат ҳуқуқидан фойдаланиш чекланиб борди. Князликларнинг қонунларида жинойт ҳуқуқи, мерос ва савдо ҳуқуқига оид янги нормалар белгиланди. Бундай ҳуқуқий нормалар барча эркин кишиларга қўлланиладиган бўлди. Князликлар хусусий ҳуқуқий тизимларининг расмийлашиши жараёни XVII-XVIII асрларда, яъни «князлик абсолютизми»нинг ўрнатилиши даврида маҳаллий ҳуқуқнинг кодификация қилиниши билан боғлиқ бўлган. Масалан, XVIII асрнинг ўртасида Боварияда Фуқаролик кодекси ва жинойт қонунномаси қабул қилинган. Австрияда 1768 йилда жинойт қонунномаси - «Терезиана» чиқарилган, 1787 йилда эса шу ерда янги жинойт қонунномаси қабул қилинган².

Айниқса, 1784 йилда чиқарилган Пруссия умумдавлат қонунномаси жуда машҳур бўлган. Унинг манбаларини «Саксон зерчалоси», рим ҳуқуқи, Магдебург ва Лубек ҳуқуқи, Берлин олий судининг амалиёти ташкил этган. Қонуннома икки қисмдан иборат бўлган. Биринчи қисм фуқаролик ҳуқуқи-га бағишланган. Иккинчи қисмда асосан давлат ҳуқуқи ва жинойт ҳуқуқи нормалари, шунингдек табақаларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳақидаги, мактаб ва

¹ Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации / Пер. с фр. М. В. Ковальковой. — СПб.: Евразия, 2009. С.405-406

² Ўша жойда, с.408

черковлар ҳақидаги нормалар белгиланган. Ушбу «кодекс» «маърифатли абсолютизм» нинг ҳурмати бажо келтириш сифатида мулкчиликнинг ҳозирги замон нуқтаи назаридан талқин қилишнинг баъзи элементларини ва инсон «табиий ҳуқуқ» ларининг айрим кўринишларини ўзида акс эттирган. Бироқ прусс ҳуқуқида амалда бошқача принциплар, жумладан, прусс қиролининг чекланмаган ҳокимияти, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини ҳеч заруриятсиз тартибга солиш, крепостной деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги ва дворянларнинг имтиёзли ҳолати каби принциплар устун турган. Кодекс ахлоқий қоидаларининг сероблиги, юридик талқинларининг ноаниқлиги ва калтак билан уруш сингари эскириб қолган жазо чоралари билан ажралиб турган.

2.2. Германияда фуқаролар ҳаёти ва мулкани ҳимоя қилишга оид қонунчилигининг ўзига хос хусусиятлари

Юқорида таъкидланганидек, XII-XIII асрларда империя марказий органларининг қарорлари асосан «умумдавлат тинчлиги»ни сақлаб туриш функциясини бажарган. Шунга мувофиқ, умумимперия ҳуқуқи ан`анавий тарзда асосан жиноий-ҳуқуқий нормаларни белгилаган.

Дастлаб тинчликни сақлаб туриш механизми шундан иборат бўлганки, уларга зўравонликлар қилмасликлари ҳақида мажбурият (қасам орқали) юкла-тилган эди. Кейинчалик қабул қилинган **статут**ларда фуқароларнинг ҳаёти ва мулкани ҳимоя қилиш тўғрисидаги нормалар қасамёдлардан мустақил, императив характер касб этган ва анча кенг даражадаги муносабатларни қамраб ола бошлаган. Масалан, Майнц статутида черков юрисдикциясига бўйсунмаслик, ноқонуний тарзда йўл ҳақи ва бошқа йиғимлар ундириш, фуқаролар ва чет элликларнинг бехатар эркин кўчиб юришига тўсқинлик қилувчи ғайриқонуний солиқ ва ўлпонлар олиш, фуқароларнинг турли ҳуқуқларини поймол қилувчи асоссиз даъво (ҳомийлик

хукуқида ва ҳ.к.) аризаларни бериш кабилар тинчликни бузиш ҳисобланган ва булар учун жазолар белгиланган. Унда, шунингдек, қалбаки пуллар ясаш, гаровга олинган шахсни эгаллаб олиш, одам ўлдириш (айниқса ўз отасини ўлдириш), давлатга хиёнат қилиш каби жиноятлар учун ҳам оғир жазолар назарда тутилган.

Тинчлик статутларига мувофиқ, жабрланувчилар ўзбошимчалик билан, ўз ҳолларида суд қилмасликлари лозим эди ва бунда «ўлкаларнинг оқилона одатларига асосан адолат бўйича» ишларни ҳал қилиш учун судга мурожаат қилишлари керак эди. Бу принцип жабрланувчи ёки судья томонидан бузилса, уларга камида жарима солинган, чунки «қаерда ҳукуқнинг ҳокимияти тугаса, ўша ерда шафқатсиз ўзбошимчалик ҳукм суради». Судга мурожаат қилмай, ғайриқонуний қасос олиш, суд олдида тузилган ярашиш аҳдини бузиш, қарзни ундириш мақсадида судьяларнинг рухсатисиз бировнинг мулкини эгаллаб олиш қонунга ҳилоф ҳисобланган. Бундай хатти-ҳаракатларни содир этган шахслар - айбдорлар «қонундан ташқари» деб эълон қилиниши мумкин эди. Лекин, шу билан бирга баъзан, агар томонлар суд қароридан қаноат ҳосил қилмасалар, маълум қоидаларга риоя этган ҳолда судсиз жазолаш, уриш-калтаклашга йўл қўйилган¹.

Статутларда судларнинг ташкил этилиши ва фаолияти принципларига алоҳида эътибор берилган. Судьялик мансабини фақат адолатли кишилар эгал-лаши зарурлиги эълон қилинган, мавқеи бўйича юқори ёки тенг гувоҳлар иштирокидаги тенглар суди принципи ўрнатилган. Император йўқлигида суд ишларига бошчилик қилувчи юстициарий ўз шахсий сифатлари билан мансабига лойиқ бўлиши, эркин кишилар табақасига мансуб бўлиши ва мансабида «ўзини яхши тутса», камида бир йил ишлаб бериши лозим эди. Фуқароларнинг «хуқуқлари ва мулклари»га тааллуқли суд

¹ Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы – М., 1961. С.183-184.

мажлислари якшанба ва байрам кунларидан ташқари ҳар куни ўтказилар эди. Тўғри, князлар ва бошқа юқори мартабали шахсларнинг ҳуқуқлари ёки мулкӣ манфаатлари билан боғлиқ суд мажлислари бундан мустасно эди. Жуда муҳим ишлар бевосита император томонидан кўриб ҳал қилинади. Юститсцарийнинг ҳузурида дунёвий кишилардан танлаб олинган махсус нотариус мансабдорларининг бўлиши назарда тутилган эди. Нотариус ариза ва шикоятларни қабул қилиб олиш ва сақлаш, императорлик судида баённомаларни юритиш ва қарорларни ёзиш билан шуғулланиши лозим эди. Айниқса, низоли масалаларни одат ҳуқуқига асосан ҳал қилиниши мумкин бўлган жойини кўрсатган ҳолда ёзиб қўйилиши тавсия қилинган.

Шундай қилиб, ишларни «умумий» герман ҳуқуқи асосида ҳал қилиш имконини берувчи шароитлар яратила бошланди. Шу мақсадда суд қарорларини сақлаш, тизимга солиш ва ўрганиш учун доимий девонхона тузишга ҳаракат қилинган.

Жазо принциплари жинойт ва жинойтчининг характери билан белгиланган. Жинойтнинг «кўполлиги», шунингдек, ретсидивлиги (қайта содир этилганлиги) ҳисобга олинган. Мулкӣ ҳуқуқбузарликлар учун асосан етказилган зарарни ундириш кўзда тутилган. Жинойт иштирокчилари тенг даражада жазоланганлар.

«Подшонинг ғазабига учраш» - император томонидан кишининг «қонундан ташқари» деб эълон қилиниши алоҳида таъкидланган. Бундай шахслар обрў-эътибори ва барча ҳуқуқларидан маҳрум этилган. «Қонундан ташқари» деб эълон қилинган кишини била туриб яширган кишиларга ҳам у билан тенг жазо берилган. Агар шундай жинойтчини шаҳарда яширган бўлсалар, шаҳар ҳам жинойий таъқиб остига олинган ва деворлари бузилган¹.

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.- С.185

Тинчлик статутлари императорлик ҳуқуқининг бир қисми бўлиб, империянинг шахсан герман ҳудудлари учун мўлжалланган эди. Италия учун эса анча кенг ва чуқур ишлаб чиқилган қонунлар тўплами чиқарилган эди.

Император қонунчилигининг турли ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга жазо бериш ҳақидаги анъанаси XVI асрда «Каролина» номли ҳуқуқий ҳужжат чиқарилиши билан қайта тикланди. «Каролина»да жиноят ҳуқуқининг баъзи умумий принциплари, шунингдек, жиноятлар ва жазоларнинг катта рўйхати берилган. Бу қонун шеффенлар учун суд ишларини юритиш бўйича амалий қўлланма бўлиб ҳисобланган. Унда жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи нормалари аниқ тизимга солинмаган ва бир-биридан ажратилган тарзда жойлаштирилмаган эди.

«Каролина»да жиноят ҳуқуқига оид қасд ва эҳтиётсизлик, жавобгарликни истисно қилувчи, енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар, иштирокчилик каби умумий тушунчалар ўз аксини топган. Бироқ, бу тушунчалар ҳамма ҳолатлар бўйича аниқ ифода этилмаган эди ва фақат алоҳида турдаги жиноятлар ва жазоларга нисбатан баён қилинганди.

«Каролина» бўйича, жиноят содир этганлик учун жавобгарлик, одатда айб - қасд ёки эҳтиётсизлик мавжуд бўлганда келиб чиққан. Лекин, ўрта асрлардаги Германия ҳуқуқи кўпинча айбсизлик ҳолатида, бошқа шахсларнинг айби учун («объектив айбланиш») ҳам жавобгарлик ўрнатган. Бундан ташқари, айбни ўрнатиш усуллариининг қўлланилиши кўпинча айбсиз кишини жавобгарликка тортилишига олиб келган.

«Каролина»да жазони истисно қилувчи ҳолатлар одам ўлдириш жинояти мисолида батафсил баён қилинган. Масалан, зарурий муҳофаза ҳолатида, яъни «учинчи шахснинг ҳаёти, танаси ва мулкини ҳимоя қилиш» ҳолларида, хизмат бурчи бўйича жиноятчини қўлга олаётганда ва бошқа баъзи ҳолатларда одам ўлдириш учун жавобгарлик келиб чиқмасди. Агар бир киши бошқа бир кишига ўлдирадиган қурол билан ҳужум қилса ва жабрланиши мумкин бўлган шахс бошқача тарзда ҳимояланиши мумкин

бўлмай, ҳужум қилган шахсни ўлдирса, бу - зарурий мудофаа ҳисобланиб, жиноий жавобгарлик келтириб чиқармаган. Жиноятчини қўлга олиш учун қилинган «қонуний ҳужум» натижасида у ўлдириб қўйилса, бу - зарурий мудофаа эмас, қонуний чора сифатида жиноий жавобгарлик учун асос бўлмаган. Бироқ, ҳужум қилишни тўхтатиб, ниятидан қайтган шахсни таъқиб қилиб ўлдириш ҳам зарурий мудофаа ҳисобланмаган ва бундай ҳолатда одам ўлдирган шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эди. «Каролина»да зарурий мудофаанинг ҳар бир ҳолатини чуқур ва атрофлича кунт билан текшириб чиқиш зарурлиги кўрсатилган. Бунда зарурий мудофаанинг қонуний эканлигини одам ўлдирган шахснинг ўзи исботлаши лозим эди. Агар у буни исботлай олмаса, жазоланган.

«Каролина»да айбни енгиллаштирадиган баъзи ҳолатлар ҳам назарда тутилган. Буларга қасднинг йўқлиги («қўполлик», «мулоҳазасизлик», «енгилтаклик» ва «калтабинлик» оқибатида одам ўлдириш), жиноятни «ғазаб ва нафрат» натижасида содир этиш кабилар кирган. Ўғрилиқ жинояти 14 ёшга тўлмаган шахслар томонидан ёки «бевосита очлик, етишмовчилик» натижасида содир этилган бўлса, булар айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобланган. Қонунномада кўпроқ айбни оғирлаштирувчи ҳолатларга эътибор берилади. Жиноятни очикдан-очик (ошкора), қўпол тарзда, «бузук ниятда», «тахқирловчи» характерда, шунингдек, қайта содир этилиши, етказилган зарарнинг катта миқдорда бўлиши, жиноятчининг «ёмон ном чиқарган»лиги, жиноятнинг бир гуруҳ шахслар томонидан қилинганлиги, ўз хўжайинига нисбатан содир этилганлиги ва бошқалар айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар қаторига киритилган¹.

«Каролина» жиноят содир этишнинг алоҳида босқичларини бири-биридан ажратиб кўрсатади. Жиноятга суиқасд қилиш жиноятчининг истак-иродасига қарши амалга ошмай қолган ва қасддан қилинган хатти-ҳаракат

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.- С.188

сифатида кўрилган. Жиноятга суиқасд учун бериладиган жазолар одатда тугалланган жиноятлар учун бериладиган жазолар билан тенг даражада бўлган. Қонун-номада иштирокчилик масаласида кўпроқ шериклик тўғрисида эслатилади. Бунда асосан уч турдаги шерикчилик ажратиб кўрсатилади. Булар: жиноят содир этилгунга қадар ёрдам бериш, жиноят содир этилаётган жойда ёр-дам бериш ва жиноят содир этилгандан сўнг ёрдам беришдир. Охирги ҳолатда жиноятга «ғараз мақсадда ҳамкорлик» қилиш ва жиноятни «рахм-диллик билан яшириш» бир-биридан фарқланган, яъни кейинги ҳолда енгилроқ жазо назарда тутилган.

«Каролина»да жиноят таркиблари таснифлаштирилмаган, лекин ҳар қалай уларнинг баъзи кўпроқ ёки кенгроқ гуруҳлари алоҳида-алоҳида жойлаштирилган ҳолда санаб ўтилган. Унда аввало динга қарши жиноятлар - динни, худони таҳқирлаш, муқаддас жойларни таҳқирлаш, жодугарлик билан шуғул-ланиш, қасамни бузиш, шунингдек, христиан ахлоқи билан сиғиша олмайди-ган жиноятлар - тухмат қилиб ёзилган хатларни тарқатиш, монеталар, ҳужжатлар, оғирлик ўлчовлари, савдо об`ектларини қалбакилаштириш кабилар кўрсатилган. Уларга ахлоққа қарши жиноятлар: эр ёки хотиннинг бир-бирига нисбатан хиёнат қилиши, икки никоҳлилиқ, яқин қариндошлар билан жинсий алоқа қилиш, қўшмачилиқ, номусга тегиш, хотин ва қизларни ўғирлаш жиноятлари ҳам қўшилган.

Давлатга қарши жиноятлар таркибига давлатга хиёнат, ҳокимиятга қарши исён кўтариш, «ўлка тинчлиги»ни бузишнинг турли-туман кўринишлари: душманлик ва қасос, босқинчилик, ўт кўйиш, бузуқ ниятда дарбадарлик қилиш ва бошқалар кирган. Қонунномада император ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш учун жавобгарлик ҳақида ҳам қисман эслаб ўтилади.

Шахсга қарши қаратилган жиноятлар гуруҳида турли кўринишлардаги одам ўлдириш жиноятлари, шунингдек, жиноятчининг ўзини ўзи ўлдириши алоҳида ажратиб кўрсатилади. Агар жиноят содир этган шахс ўз жонига

суиқасд қилса, яъни ўзини ўзи ўлдирса унинг меросхўрлари меросдан маҳрум қилиниши мумкин эди.

Мулкка қарши қаратилган жиноятларга турли кўринишлардаги бир қанча ўғирликлар, ишониб топширилган мулкни ноинсофлик билан бошқариш кабилар кирган. Қонунномада черковдаги ўғирлик, шунингдек, асосан аҳолининг кам мулкли табақаси томонидан содир этиладиган ўғирликлар, яъни бировнинг мева ва ҳосилини, балиқларини, ўрмонини кесиб, дарахтларини ўғирлаш ҳақида махсус кўрсатиб ўтилган. Ниҳоят, судловга қарши баъзи жиноятлар ҳам эслаб ўтилади. Масалан, ёлғон гувоҳлик бериш, кўриқчи томонидан маҳкумнинг ғайриқонуний суратда озод қилиниши, қийнаш асосида ноҳақ сўроқ қилиш кабилар Қонунномага биноан жиноий жавобгарлик келтириб чиқарган¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Каролина»нинг преамбуласида гарчанд «камбағал ва бойлар»нинг суд олдидаги тенглиги ҳақида гапирилган бўлса ҳам, аммо унинг кўп моддаларида бунинг тескарисини кузатиш мумкин. Хусусан, Қонунноманинг бир қанча моддаларида жазо тайинлашда жиноятчи ва жабрланувчи шахснинг қайси табақага мансублиги ҳисобга олиниши зарурлиги таъкидланган. Масалан, 160-моддада кўрсатилишича, судя ўғирлик учун жазо тайинлаётганда ўғирланган ашёнинг қийматини ва бошқа ҳолатларини, айниқса «ўғирлик содир этган шахснинг унвони ва мавқеини ҳисобга олиши лозим». Шунингдек, 158-моддада аслзода шахс ўғирлик учун жиноий жавобгарликка эмас, балки «фуқаролик-ҳуқуқий жазога» тортилиши мумкинлиги назарда тутилган. «Умумдавлат тинчлиги»ни бузишлик қонунга биноан қаттиқ жазоланган. Лекин етказилган озор учун ёки ўз хўжайинининг душманидан қасос олишга императордан рухсат олган шахсларнинг «умумдавлат тинчлиги»ни бузиши бутунлай қонуний ҳисобланган. Аслзода бўлмаган, камбағал кишилар жиноят содир

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.- С.189-191

этганда уларга нисбатан бошқача жазолар берилган. Тўғри, Қонунномада кундуз куни унча катта бўлмаган миқдорда ёки «бевосита очлик-ночорлик эҳтиёжи»дан ўғирлик содир этиш жинояти учун фақат мулкый жавобгарлик назарда тутилган. Бироқ камбағал кишиларнинг мулкый зарарни тўлаши ниҳоятда оғир бўлган. Бундан ташқари, камбағал кишилар бировнинг ҳосилини, балиқларини, ўрмонидан дарахтларини кечаси ўғирласа, уларга нисбатан жазолар ёки судьяларнинг хоҳишига қараб ва маҳаллий одатлар бўйича бошқача жазолар ҳам берилиши мумкин эди. Қонунномада, айниқса, шубҳали бўлиб кўринган дайди ва гадойлар «мамлакат учун хавфли зулмкорлар» сифатида зудлик билан ва шафқатсиз жазоланиши лозимлиги кўрсатилган(39-, 128-моддалар).

Судьялар суд ишларини юритишда ва жазолар тайинлашда кенг имкониятларга эга бўлганлар. Уларнинг бундай имкониятлари фақат битта кўрсатма билан чекланган эди, холос. Қонунга биноан, энг олий жазо белгилаш ҳуқуқи расман императорга тегишли эди. Судлар ўз хоҳишлари бўйича тавсия этилган жазолардан биттасини ёки бир нечтасини тайинлашлари, маҳаллий одатларни қўллашлари, мушкул ҳолларда эса қонуншуносларнинг тушунтиришларига мурожаат қилишлари мумкин бўлган.

Жазолар тизимининг асосий мақсади - кўрқитиш эди. «Каролина»да жазоларнинг қуйидаги асосий турлари назарда тутилган: ўлим жазоси, тана аъзоларидан маҳрум этиш (тилини, қулоқларини ва тананинг бошқа аъзоларини кесиш) жазолари, тан жазолари (хипчин билан савалаш), шарманда қилувчи жазолар (ҳуқуқидан маҳрум этиш, темир бўйинбоғ кўйиш, тамға босиш), ҳайдаб юбориш, турмага қамаш, етказилган зарарни ундириш ва жарима. Қонунномада ўлим жазосини анчагина жиноят учун қўлланилиши мумкинлиги тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган эди. У кўп ҳолларда мураккаб шаклда - ёқиб юбориш, тўрт бўлакка бўлиб ташлаш, чархпалакка тортиб ўлдириш, сувга чўктириш, аёлларга нисбатан - тириклайин кўмиш каби кўринишларда амалга оширилган. Тан жазолари ва тана аъзоларидан

махрум қилиш жазолари фирибгарлик ва ўғирлик учун тайинланиши мумкин эди. Турмага қамаш, ҳайдаб юбориш ва шарманда қилиш жазолари кўпроқ кўшимча жазо сифатида қўлланилган. Шунингдек, мол-мулкни мусодара қилиш, қатл этишдан олдин қизиган омбур билан сиқиб қийнаш ва қатл этиш жойига судраб бориш кабилар ҳам худди шундай кўшимча жазолар эди. Шу билан бирга Қонунномада «нияти бузуқ» ва «келажакда жиноят қилишга қодир» шахслар номаълум муддатга турмага қамалиши кўрсатилганди.

«Каролина» **жиноят жараёни**нинг янги тури ўрнатилганлигидан гувоҳлик беради. Германияда илк феодализм даврида суд ишлари юритишнинг айблов (тортишувчанлик) жараёни қўлланилган. Фуқаролик жараёни жиноят жараёнидан ажратилмаган эди.

XIII-XIV асрларда таъқиб қилишнинг хусусий ҳуқуқий принципи оммавий ҳокимият номидан айблаш ва жазо бериш билан тўлдирила бошланди. Далиллар тизими ўзгарган. XIII аср охирида суд дуели қонунан бекор қилинди. Бироқ, Германияда янги, тергов-қидирув (инквизицион¹) жиноят жараёнининг бутунлай ўрнатилиши рим ҳуқуқининг андоза (рецепция) қилиниши билан боғлиқ бўлган.

«Каролина» айблов жараёнининг баъзи белгиларини сақлаб қолган эди. Жабрланувчи ёки бошқа даъвогар жиноий даъво қилиши, айбланувчи эса - ушбу даъвога эътироз билдириши ва уни асоссиз эканлигини исботлаши мумкин бўлган. Томонларга ҳужжатлар ва гувоҳлар тақдим қилиш, юристларнинг хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Агар айблов тасдиқланмаса, даъвогар «етказилган зарарнинг, шармандаликнинг ўрнини тўлдириши ва суд ҳаражатларини тўлаши» лозим эди (13-модда). Бироқ томонларнинг бу ҳуқуқлари кўпдан-кўп расмий чекловлар билан боғлиқ бўлган, айбланувчи эса жуда камситилган аҳволда эди.

¹ Инквизиция – католик черковининг асоратига қарши кишиларни таъқиб ва суд қилиш учун XIII-XIX асрларда таъсис этилган суд –полиция ташкилоти; қийнаш, азоблаш, исканжага олиш. // <http://karnod.ucoz.ru>

«Каролина»да кўрсатилишича, жинойй ишларни кўришнинг асосий шакли - инквизицион жараён (зулмга, қийнашга асосланган қидирув-тергов жараёни) бўлган. Айблов «хизмат вазифаси бўйича» давлат кишиси томонидан судяга тақдим қилинган. Тергов суд ташаббуси билан олиб борилган ва маълум муддатлар билан чегараланмаган. Гумондор шахсга нисбатан жисмоний таъсир этиш воситалари кенг қўлланилган. Бу вақтга келиб суд ишларининг тўғридан-тўғри, ошкора юритилиши ўрнига яширин ва асосан ёзма тарзда олиб борилиши жорий қилинган.

Инквизицион жараённинг асосий босқичлари: суриштирув, умумий текширув ва махсус тергов бўлган суриштирувнинг вазифаси жинойт содир этилганлик фактини ва бунда гумон қилинувчи шахсни ўрнатиш ҳисобланган. Бунинг учун судя жинойт ва жинойтчи ҳақидаги дастлабки махфий маълумотларни йиғиш билан шуғулланган. Агар судя кимнидир «умумий овоз билан (кўпчилик фикрига кўра) ёки бошқа ишонарли далиллар, гумонлар ва исботлар билан айбдор деб ҳисоблаган» бўлса, у қамоққа олинган. Умумий текширувда қамоққа олинган шахс иш ҳолат-лари ҳақида, жинойт ҳақидаги баъзи маълумотларни аниқлаш мақсадида дастлабки қисқача сўров қилинган. Бунда гумонланувчи шахснинг «айбсизлик презумпсияси» принципи ҳаракатда бўлган. Ниҳоят, юқоридаги текширув ишлари амалга оширилиб бўлингач, махсус тергов ўтказилган. Бунда жинойтчи ва унинг шерикларини батамом фош этиш ва маҳкум қилиш учун айбланувчи ва гувоҳлар батафсил сўроқ қилинган, далиллар йиғилган¹.

Махсус тергов инквизицион жараённинг ҳал қилувчи босқичи ҳисобланган ва ҳукм чиқариш билан тугаган. Бу тергов расмий далиллар назариясига асосланган. Далил қонун билан муфассал ва бир хил маънода тартибга солинган. Ҳар бир жинойт учун «тўлиқ ва асил далиллар, исботлар ва гумонлар» турлари санаб кўрсатилган. Шу билан бирга умумий қоида

¹ Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права.Т.1./ Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой.- М.:Юристь , 1996. С.213

бўйича, барча далиллар, исботлар ва гумонлар тўла ва охирги ҳукм чиқарилишига олиб келиши мумкин эмас эди. Ҳукм фақат айбланувчининг шахсан тан олиши ва гувоҳлантирилиши асосида чиқарилиши мумкин эди (22-модда). Модомики, айбланувчилар айбини ҳар доим ҳам ихтиёрий равишда тан олавермаганлиги сабабли улар кўпинча қийнаш-азоблаш йўли билан сўроқ қилинардилар. Инквизицион жараённинг моҳияти ҳам ана шунда эди. Шундай қилиб, бутун далиллар йиғишнинг мақсади ҳақиқатда қийноқ қўллаш учун сабаблар қидириш бўлиб қолган эди.

Қийноқлар қўллаш расман бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, агар иш бўйича етарлича далиллар топилмаган бўлса, шунингдек, жиноят у ёки бу шахс томонидан содир қилинганлиги «гумон» қилинаётган бўлса, қийноқлар қўлланилиши мумкин эмас эди. Қийнаш асосида сўроқ қилиш учун етарлича далиллар тўпланган бўлиши лозим эди. Масалан, иккита асл гувоҳларнинг кўрсатмалари қийноқ-азоблаш йўли билан сўроқ қилишга етарли далил бўлган. Агар бунда фақат битта гувоҳ бўлса, бу яримта далил ва «гумон» ҳисобланган. Фақат бир нечта «гумонлар»нинг мавжудлиги судянинг хоҳиши бўйича қийноқлар қўллашга олиб келиши мумкин эди. Шу нарса характерлики, «гумонлар» орасида, шунингдек, инсоннинг «оқибатини ўйламай иш тутиши ва ёмон от чиқарганлиги», жиноят содир этишга «лаёқатлиги» кўрсатилган (25-модда). Қийнаш остида тан олишлик, шунингдек, маълум шартлар мавжуд бўлганда ҳам ҳақиқий ҳисобланарди. Масалан, қийнаш вақтида эмас, ундан кейин, камида бир кун ўтгач камерадан ташқарида қайтадан қийнаш пайтида олинган ва ёзилган ҳамда иш бўйича тегишли бошқа маълумотларнинг тан олиниши ҳақиқий деб топилган. «Каролина»да қийнаш остида сўроқ қилишнинг барча шартларига риоя қилиш талаб қилинади. Агар судя бу шартларга риоя қилмаса ва

ғайриқонуний сўроқ қилса, жазоланиши ва етказилган зарарни тўлаши лозим эди.¹

Бирок, бу юқорида кўрсатилган чеклашлар унча муҳим аҳамиятга эга бўлмаган. Биринчидан, қийноқни ўлим жазоси назарда тутилган жиноят содир этилиш факти аниқлангандан кейин дарҳол қўллаш лозимлиги кўрсатилган. Бундан ташқари, давлатга хиёнат қилишда ҳатто озгинагина гумон қилинган шахсни қийноқ йўли билан сўроқ қилиш мумкин эди (42-модда). Иккинчидан, агар айбланувчи ўз айбига аввалига иқроор бўлиб, сўнггра уни инкор қилса ёки бу «иқроор»лик бошқа маълумотлар билан тасдиқланмаса, судя қийноқ асосида сўроқ қилишни қайта тиклаши мумкин бўлган. Натижада судяларнинг қийноқни «ғайриқонуний» равишда қўллаганлигини амалда исбот қилиб бўлмас эди. Шунингдек, «Каролина»да кўрсатилишича, агар айб тасдиқланмаса, судя ва даъвогар қийноқ қўлланганлиги натижасида етказилган зарарни тўлаш мажбуриятига эга бўлмаганлар.

«Каролина»да қийноқ қўллаш тартиби ва усуллари ҳақида ҳеч қандай нормалар белгиланмаган эди. Унда фақат қийноқ остида сўроқ қилиш судя, иккита суд маслаҳатчилари ва суд котибининг иштирокида амалга оширилиши кўрсатилган. Қийноқнинг муайян усуллари ҳақидаги кўрсатмалар қонун-шуносларнинг шарҳларида берилган. Шу нарса маълумки, Германияда XVI асрда қийноқларнинг 50 дан ортиқ тури қўлланилган².

Суд мажлиси суд жараёнининг якунловчи босқичи бўлган. Лекин у ҳақиқатда суд жараёнининг мустақил босқичи ҳисобланмаган. Мадомики, суднинг ўзи тергов олиб бориш, ҳам айбловчи, ҳам оқловчи далилларни йиғиш ишлари билан шуғулланар экан, охирги ҳукм тергов давомидаёқ аниқлаб қўйилган. Судя ва суд маслаҳатчилари махсус тайинланган «суд

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.- С.215

² Галанза П. Н. Феодалное государство и право Германии. — М., 1963. С.276

куни» олдидан тергов баённомаларини кўриб чиққанлар ва маълум шаклдаги ҳукмни тузганлар. Шундай қилиб, «суд куни»да асосан ҳукм эълон қилинган ва ижро этилган. Ҳукм омма олдидан кўнғироқ чалиб эълон қилинган. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад кўрқитиш эди. Ҳукмлар айбловчи, гумон остида қолдирувчи ва оқловчи бўлган.

2.3. Ўрта асрларда Германиядаги умумдавлат, оила, мерос, лен ва шаҳар ҳуқуқларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни

XIII асрдан эътиборан князликларда умумдавлат ҳуқуқи - бутун эркин аҳоли учун умумий бўлган ҳуқуқ нормалари фаол ривожлана бошлади. Унинг манбаларини асосан князликлар «давлат» органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги, XII-XIII асрлардаги умумдавлат тинчлиги ҳақидаги маҳаллий қарорлар, шунингдек, графлик судларининг қарорлари ташкил этган. Айнан умумдавлат ҳуқуқида фуқаролик, оила ва бошқа «нооммавий» ҳуқуқ соҳалари ривожланган.

XIII асрга оид «Зерцалолар»да умумдавлат ҳуқуқи анча батафсил ёритилган. Уларда умумдавлат ҳуқуқига бағишланган махсус бўлимлар мавжуд бўлган. Масалан, «Саксон зерцало»сининг умумдавлат ҳуқуқига бағишланган биринчи қисмида «империя конституцияси», табақаларнинг ҳуқуқий ҳолати, қариндошлик, оила ва мерос ҳуқуқий муносабатлари, жинойт ҳуқуқи ва жараёни масалаларига тааллуқли нормалар белгиланган.

Империя ташкил этилишининг «конституциявий» принципи, «Саксон зерцалоси»дан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳуқуқнинг устунлиги (олийлиги) ва «иккита қилич» доктринаси бўлган. Ҳуқуқнинг устунлиги унинг илоҳий келиб чиққанлиги («Худонинг ўзи ҳуқуқ») натижаси эди. Бу оқибатда ҳар қандай қонунсиз ва адолатсиз ҳокимиятга қаршилик кўрсатиш принципининг эълон қилинишига олиб келган. XII асрда черков мафкурачилари томонидан эълон қилинган «иккита қилич» доктринасига

биноан, диний «қилич» (ҳокимият) папага, дунёвий «қилич» эса - императорларга тегишли бўлган. Диний ва дунёвий ҳокимият бир-бирига ёрдам берарди ва бир-бирини қўллаб қувватларди. Агар кимдир «папага қаршилиқ кўрсатса», дунёвий суд ёрдамида итоат этишга мажбур қилиниши лозим эди¹.

Феодалларнинг хизмат зинапоясидаги «биринчи даража» императорга тегишли эди. Император «Зерцало» муаллифларининг фикрича, ер ости бойликларига эгалик қилиш, «ҳамма ерда» олий суд қилиш, монеталар чиқариш, солиқлар ундириш ҳуқуқига эга эди. Бироқ, табиийки, император ҳар доим «ҳамма ерда бўла олмас ва ҳар вақт барча жиноятларни суд қила олмас эди». Шу сабабли у ўзининг графликлардаги ваколатларини князларга ўтказганди.

Император князлар томонидан сайланиши лозим эди. У маҳаллий епископлар тақдимидадан кейин қироллик ҳокимияти ва унвонини, папанинг тақдимидадан кейин императорлик ҳуқуқларини олган. Император қуйидаги учта ҳолат: ҳақиқий эътиқодига «шубҳа»нинг мавжудлиги, қонуний хотинини таш-лаб кетиши ва ибодатхонани бузиши, вайрон қилишидан ташқари черковдан ажратилиши мумкин эмас эди.

Инсон ҳуқуқий ҳолати унинг табақавий мансублигига қараб белгиланган. «Саксон зерцалоси»да ёзилишича, «ҳеч ким туғилиши бўйича хос бўлган ҳуқуқлардан ташқари, бошқа ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин эмас». Шу билан бирга унда крепостной ҳуқуқ қораланади, унингча, «кимдир бошқа бировнинг мулки бўлиши керак эмас». Крепостнойлик ҳолати, унинг фикрича, адолатсиз ҳамда никоҳ одатларидан келиб чиққан ва ҳуқуққа киритилган.

Умумдавлат ҳуқуқида **оила ва мерос ҳуқуқий муносабатлари** масалалари муҳим ўрин тутди. Герман ҳуқуқи оилада ва мулкни мерос қилиб

¹ Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / отв. ред. Т. П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. С.289

қолдиришда аёлларнинг камситилган ҳолатини ўрнатувчи эски анъаналарни давом эттирди. Никоҳ тузишда аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқларга эга эмас эдилар. Бунда ернинг бойликлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Болалар ҳуқуқий ҳолати паст даражадаги ота-онасининг мулкани мерос қилиб олганлар. «Саксон зерчалоси» эр ва хотин мулкининг уму-мийлиги принципини тасдиқлайди. Бироқ, бу мулк тўлиқ эрнинг ихтиёри ва бошқарувида эди. Эрнинг розилигисиз хотин ҳеч қандай мулкни бошқара олмасди. Эр хотинининг қонуний ҳомийси ҳисобланган. Шу билан бирга оила мулкидан маълум қисми ажратилиши ва бундай мулкнинг хотин томонидан алоҳида мерос қилиб қолдирилиши ҳам ҳисобга олинган. Буларга хотиннинг шахсий фойдаланишига оид мулклар, уй жиҳози ва пардоз-андоз буюмлари («аёллар ҳиссаси»), ажралиш ёки эрининг ўлими ҳолларида аёлларни умрбод боқиш учун ажратиладиган мол-мулк, аёлларнинг сеп-сидирғаси, шунингдек, эрнинг хотинига тухфа сифатида берган тўй совғалари кабилар кирган. Никоҳ бекор қилинганда хотин унга эри томонидан тақдим қилинган мол-мулк, «хотиннинг ҳиссаси» ва сеп-сидирғадан умрбод фойдаланиши мумкин бўлган. Эри ўлган хотин эса тўй совғалари, «хотиннинг ҳиссаси» ва умрбод боқиш учун тақдим қилинган мулкани ўзида сақлаб қолган, зеро «хотиннинг ҳиссаси» фақат аёллар линияси бўйича мерос қилиб қолдирилган. Болалар мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига фақат отасининг розилиги билан ва оиладан ажралиб чиқиб кетгандан кейин эга бўлганлар¹.

Принциплари ерларни эркак кишиларнинг қўлида сақланиб қолиши вазифасига бўйсундирилган ва, шунингдек, табақавий характерга эга бўлган.

Мерос олиш учун меросхўр мерос қолдрувчи билан тенг (ёки юқори) ҳуқуқий ҳолатга эга бўлиши лозим эди. Агар лен ҳуқуқи бўйича лен фақат ўғиллардан биттасига ўтказилган бўлса, умумдавлат ҳуқуқи бўйича эса

¹ Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии XIII-XVI веков. Вологда, 1985. С.128

меросни барча ўғиллар ёки бошқа қариндошлар тенг ҳиссада олишган. Мерос олишга қариндошчиликнинг еттинчи даражасигача бўлган қондош қариндошлар чақирилган. Бунда ака-укалар опа-сингиллари олдида устунлик ҳуқуқига эга бўлишган. Асосий меросхўрлардан ташқари «ҳисса олувчилар» ҳам бўлиб, улар маълум мулкдан биринчи навбатда ўз ҳиссаларини олардилар. Буларга бева ёки тул қолган хотин, яқин қариндош, ҳарбий аслаҳа-анжомлар олган шахс кабилар кирган.

Германиянинг ўрта асрлардаги умумдавлат ҳуқуқи фақат қонун бўйича меросни ҳақиқий деб ҳисоблаган. Бироқ, никоҳ-оила муносабатларига каноник ҳуқуқнинг таъсири кучайиши оқибатида ҳадя кўринишида ниқобланган васият шакли ўрнатилган. Бундан ташқари, мулкни черков фойдасига тақсимлашда «ўлган кишининг ҳиссаси» ажратила бошланган. Герман ҳуқуқида қонуний меросхўрларнинг мажбурий ҳиссаси сақланган ҳолда васият бўйича мерос институти рим ҳуқуқининг андоза қилиниши муносабати билан пайдо бўлган.

«Саксон зерчалоси» кўп сонли битимлар - олди-сотди, ссуда, шахсий ижара, сақлаш ва ҳоказоларга оид нормаларни белгилайди. Лекин умуман шартнома мажбуриятлари савдо-сотик унча ривожланмаганлиги сабабли бўш даражада ишлаб чиқилган эди. Мулкни ўтказиш билан боғлиқ бўлган битимлар одатда суд томонидан гувоҳлантирилган. Қонунларда зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар анча батафсил тартибга солинган эди. Бу соҳадаги нормалар асосан ер эгалигининг ҳимоя қилинишига, унга етказиладиган зарарларни, экинларнинг пайҳон қилинишини, чегаралар бузилишини олдини олишга ва бошқаларга қаратилган эди. Зарар етказилганлик учун зарарни қоплаш ва жарима тўлаш назарда тутилган.¹

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши аста-секин янги фуқаролик-ҳуқуқий нормаларининг, институтларининг қарор топишига,

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.-242-бет.

андоза қилиб олинган рим ҳуқуқи нормаларидан фойдаланишга олиб келган. Ер участкаларини «мажбуриятлар билан» мулк қилиб ўтказишнинг янги шакли пайдо бўлган. Ер участкасининг бундай тартибда сотилиши натижасида сотиб олувчи ва мулкни ундан кейин эгаллаб олиши мумкин бўлган кишилар мулкнинг дастлабки эгасига ер участкасидан олинган даромаднинг бир қисмини тўлаши лозим эди. Ҳаракатдаги ашёларнинг олди-сотди битимида ҳалол эгаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш назарда тутила бошланди. Бунда рим ҳуқуқига нисбатан ашё эгасининг ҳуқуқи анча чегараланди. Агар мулкдор ўз ашёсини бировга ишониб топширса, у бу мулкни учинчи шахсга сотса, мулкдор сотиб олувчига нисбатан даъво қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Мулкдор фақат ундан ўғирланган ашёни талаб қилиши мумкин эди. Бу принцип герман ҳуқуқида «қўл қўлни асраши (таниши) лозим» деган қоидада ифодаланган.

Умумдавлат ҳуқуқи тинчлик статутларидан анча оғир жиноятлар таркибларини қабул қилиб олган. Бироқ, бу жиноятлар маълум тизимга солинмаган эди ҳамда қасд ва «шафқатсизлик» билан содир этилганда, асосан мураккаб шаклдаги ўлимга маҳкум этиш билан жазоланган. Эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноятлар учун ўлимга маҳкум этиш ва тан жазolari берилиши мумкин эмас эди. Бунинг учун вергелд тўлаш талаб қилинган.

Вақт ўтиши билан алоҳида герман ўлкаларида жиноий жазога лойиқ ҳуқуқбузарликлар турларининг янада кўпайиши содир бўлди. Қисман бу фуқаролик ҳуқуқбузарликлар билан жиноятлар ўртасидаги фарқларнинг анча аниқ ажратила бориши билан боғлиқ эди. Жиноятларни «ҳақиқий» ва «ноҳақ» жиноятларга янгича бўлиш жорий қилинди. Масалан, оддий одам ўлдириш ёки оғир тан жароҳати етказиш «ҳақиқий» жиноятлар деб, ўғирлик, давлатга хиёнат, фирибгарлик эса - «ноҳақ» жиноятлар деб ҳисобланган. Шунга қараб «ноҳақ» жиноятларда айбдор бўлган шахслар анча оғир жазо -

кийнаб ўлдириш жазосига маҳкум этилган; «ҳақиқий» жинойтчилар эса зарарни қоплаш ёки сургун билан жазодан қутилиши мумкин эди.

XVI асрдан бошлаб жинойт ҳуқуқи ва умуман юридик таълимот ҳам Германиянинг турли князликларида «Каролина»нинг принципларига асосланган. Унинг янада тараққий этиши жазоларга кўпроқ жинойтчини тузатиш воситаси, жумладан, мажбурий меҳнатга жалб қилиш ёрдамида тузатиш воситаси сифатидаги қарашларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Шу муносабат билан жазоларнинг мажбурий ишларга жалб қилиш, шарманда қилиш ва ахлоқ-тузатиш уйларига қамаш каби турларини қўллаш ўсган.

«Саксон зерчалоси» давридаги умумдавлат ҳуқуқи фуқаролик ишлари бўйича ҳам, жиноий ишлар бўйича ҳам тортишувчилик жараёнини назарда тутган. Ҳар ким бузилган ҳуқуқининг тикланиши ҳақида даъво қўзғатиш ва жавобгарни судга чақириши мумкин эди. Даъвогар ва жавобгар суд жараёнида одатда ўз вакиллари («гапирувчилари») орқали қатнашардилар. Вакиллар судда процессуал формулаларни баён қилганлар. Агар улар сўзларидан янглишсалар ишда ютқазганлар. Томонлар судга қонуний асосиз келмасалар ҳам ишда ютқазган ҳисобланганлар. Судга келмаслик учун фақат қуйидаги тўртта ҳолат: қамоққа олинганлик, касаллик, империя хизматида бўлиш ва салиб юришда иштирок этиш қонуний сабаб бўлган.

Судда гувоҳларнинг кўрсатмалари ва қасам асосий далиллар бўлиб ҳисобланган. Жиноий ишлар бўйича шеффенларнинг розилиги билан судда яккама-якка олишув кўринишидаги «худо суди»га йўл қўйилган. Судда яккама-якка олишувнинг тайинланиши табақа тенглиги принципи, шунингдек, «Саксон зерчалоси»да батафсил баён қилинган маълум процессуал қоидалар билан чекланган. Яккама-якка олишув натижасига қараб мағлуб бўлган жавобгар одатдаги судда жинойт учун айбдор сифатида жавобгарликка тортилган, ғолиб чиққан жавобгар эса айбдан, жарима тўлашдан ва даъвогар ҳамда судга келтирилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этилган.

Агар яккама-якка олишувда томонлардан бири уч марта чақирилганда (таклиф қилинганда) «майдон»га чиқмаса, ишда ютказган деб топилган ва иши судга ўтказилган. «Саксон зерчалоси» суд жараёнида томонларнинг далиллариغا катта эътибор берган, айбдорнинг тегишли даражада фош қилиниши лозимлигини талаб қилган. Акс ҳолда суднинг жазо бериш ҳақида қарор чиқариши тақиқланган.

Умумдавлат ҳукуқида «қарорга эътироз билдириш»нинг ўзига хос қизиқ институти мавжуд эди. Қарорга эътироз билдирувчи киши бунӣ ўрнидан туриб, табақавий тенг маслаҳатчилар билан юзма-юз ҳолда амалга ошириши лозим эди. Эътироз билдирувчидан томонлар учун бирмунча адолатли кўринадиган бошқа қарор чиқариш учун таклиф бериш сўралган. Лекин агар эътироз билдирувчи шахс ўз талабларини қаноатлантирилишига эриша олмаса, у кимнинг қарорига эътироз билдирган бўлса, ўшанга бадал тўлаши, шунингдек, жарима ва суд ҳаражатларини ҳам тўлаши лозим эди.

XI-XVI асрларда тортишувчилик жараёнининг ўрнига инквизицион жараённинг келиши мутлақо янги шакл ва қоидаларнинг ўрнатилишига олиб келди. Шундай бўлса-да, XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан судларда қийноқларнинг қўлланилиши чеклана бошлади. 1768 йилги «Терезиана»да қийноқ анжомлари кўрсатилган. Уларни фақат ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар бўйича олий жиной судларнинг розилиги билан, айбланувчи айбини тан олмаса ва бошқа далиллар бўлмаса, қўллаш мумкин эди. Қийноқлардан касаллар, ногиронлар, кексалар ва ёш болалар, шунингдек, агар содир этган жиноятлари унча оғир бўлмаса, олий табақага мансуб шахслар озод этилганлар. Суд жараёнида қийноқларнинг қўлланиши 1764 йил Пруссияда, XVIII асрнинг 20-йилларида бошқа бир қатор майда герман князликларида батамом бекор қилинган эди.

Маълумки, руҳонийлар табақаси ўз ҳуқуқ нормаларига **-черков ҳуқуқи**га амал қилганлар. Черков ҳуқуқи шунингдек барча табақаларнинг оила ва мерос ҳуқуқий муносабатларини ҳам тартибга солган. «Саксон

зерчалоси» бўйича ҳар бир христиан бир йилда уч марта черков судида ва, шунингдек, йилига уч марта дунёвий судда иштирок этиши лозим эди. Германиянинг бир қанча князликларида кўпгина герман зодагонларининг вакиллари ҳам дунёвий, ҳам черков юрисдикциясини ўз қўлларига олган эдилар. Лекин шунга қарамай, черков ҳуқуқи Германияда анча тор доирада қўлланилган ва умумдавлат ҳуқуқининг ривожланишига унча таъсир кўрсатмаган.

Энди бевосита лен ҳуқуқига ўтсак шуни айтиш керакки, Ўрта асрларда Германиядаги ерга оид муносабатлар бошқа ғарб «феодал давлатлари»даги каби принциплар асосида қурилган эди. Бироқ, Германиянинг лен ҳуқуқида маълум ўзига хос хусусиятлар мавжуд бўлган.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, Германияда монарх империя ленларини эркин тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмас эди. Анча фахрий империя ленларини князларга «мажбурий ҳадя қилиш» принципи императорнинг бўшаган ленларни тақдим қилиш ва уларни ўз доменига қўшиб олиш ҳуқуқидан маҳрум қиларди. Шунингдек, маълум округ аҳолисининг устидан суд қилиш ҳуқуқига эга бўлган ленларнинг махсус тури ҳам мавжуд эди. Император томонидан берилган «суд лени»ни олган лен эгалари, князлар ва графлар қирол буйруғи билан, яъни қирол номидан суд қилиш ҳуқуқини ҳам қўлга киритардилар.

Германиядаги лен ҳуқуқининг хусусиятларидан бири шунда эдики, унда лен олишни «кутиш» ҳуқуқи мустаҳкамланган. Бир киши ленга эгалик қилиш ҳуқуқини олган, бошқа киши (ёки бир неча кишилар) эса хўжайиндан ушбу леннинг қонуний эгаси вафот этганда ва унинг қонуний меросхўри бўлмаганда ўша ленга нисбатан даъво қилиш ҳуқуқини олишлари мумкин эди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, Германияда вассал томонидан олинган леннинг бегоналаштирилишини тақиқловчи қоида анча узоқ вақт ҳаракатда

бўлган. Ленни сотиш, гаровга қўйиш фақат хўжайиннинг розилиги билан амалга оширилиши мумкин эди¹.

Германия лен ҳуқуқида эгалик институти катта аҳамиятга эга бўлган. «Эгалик қилиш ҳуқуқи» махсус ҳуқуқ ҳисобланган. У ерни ҳақиқатда ушлаб туришдан фарқ қилган ва худди Англия ва Франциядаги сезина сингари махсус даъволар билан ҳимоя қилинган. Бу ҳуқуқ одатда эгалик қилишга киришишнинг рамзий маросими (инвеститура) натижасида қўлга киритилган, лекин баъзан ленга ҳақиқий эгалик қилиб туриш муддати (бир йилу бир кун хўжайиннинг эътирозсиз эгалик қилиб туриши) бўйича ҳам вужудга келиши мумкин эди.

Лен ҳуқуқи бўйича мажбуриятлар асосан вассаллик муносабатларини тартибга соладиган ва деярли бутун Европа мамлакатлари учун умумий бўлган феодал одатлар билан белгиланган. Лен эгаси хўжайинга содиқлик ҳақида қасам ичиб, «унинг одами» сифатида маълум «мажбурият»ларни зиммасига олган. У аввало хўжайинга ҳарбий хизмат ўтаб бериши лозим эди. Хўжайин «Германия ўлкалари» доирасида ҳарбий юриш уюштирмоқчи бўлса, бу ҳақда вассалига олти ҳафта олдин иккита гувоҳ иштирокида маълум қилган. Бундан ташқари, лен эгаси ўз сеньорининг суд мажлисида иштирок этиши шарт эди. Ўз навбатида, сеньор вассал қарамликни қабул қилишни рад этиши ва лен эгасини ўз эгалигидан маҳрум қилиши мумкин бўлмаган. Чунки «Саксон зерчалоси»га биноан, «агар суд томонидан тортиб олинмаган бўлса, ҳеч ким ер эгалигидан маҳрум қилиниши мумкин эмас» эди. Агар хўжайин вассалидан ерни асоссиз равишда тортиб олса ва лен ажратишни адолатсизлик билан рад этса, лен олувчи юқори турувчи (катта) сеньорга шикоят қилиши мумкин бўлган. Катта сеньор кичик сеньордан бу масалани тегишлича адолатли ҳал этишни талаб қилган. Акс ҳолда бундай ер

¹ Хёфер М. Император Генрих II. — М.: Транзиткнига, 2006. С. 123-124

эгалити ва вассалити суд орқали юқори турувчи сеньор ихтиёрига ўтказилиши мумкин эди¹.

Шунингдек, Германияда шаҳарлар ҳуқуқи ҳам амал қилган. Ўрта асрлар ҳуқуқи шаҳарга «корпорация» - фуқароларнинг ягона, бир бутун йиғиндиси статусини ва шу тариқа юридик шахс ҳуқуқини берган. Германиянинг шаҳар ҳуқуқи тўпламларида унинг нуфузли эканлиги ва қиролликдан келиб чиққанлиги таъкидланади, чунки қирол «савдогарларга ҳуқуқ берган, бундай ҳуқуққа қиролнинг ўзи доимо ўз саройида эга бўлган». Шу сабабли савдо майдонидаги крест (ҳоч) ва осиб қўйилган қирол қўлқопи шаҳарнинг рамзи бўлиб қолган, зотан «бу жойда қироллик тинчлиги ва қирол хоҳиш-иродаси ҳаракатда эканлиги кўриниб туриши» лозим эди².

Германиянинг шаҳар ҳуқуқи дастлаб умумдавлат ва лен ҳуқуқларининг принциплари ва институтларига асосланган. Бу айниқса никоҳ-оила ва мерос муносабатлари соҳасида кўзга яққол ташланади. Бироқ, герман шаҳарлари мустақиллигининг кучайиб бориши жараёнида шаҳар ҳуқуқининг ўз хусусий принциплари ва нормалари борган сари кўпайиб, мазмунан бойиб борди. Бозорлар ва ярмаркаларни тартибга солиш, мулкни тасарруф қилиш ва қарзларни ундириш масалаларига алоҳида эътибор берилди бошланди. Германия шаҳарларида ярмаркаларга оид қонунлар ва вексел уставлари жуда эрта қабул қилинган эди. Уларда олди-сотди, қарз, гаров, ссуда, топширик каби шартномалар жуда батафсил ҳуқуқий тартибга солинган эди. Шаҳар ҳуқуқидан аста-секин ажралиб чиқа бошлаган савдо ҳуқуқида вексел ва савдо ширкати институтлари янада ривожланди.

Шаҳарлик ўз хусусий маблағига сотиб олган мол-мулкни тасарруф этишда тўла эркин эди. У уч шиллингдан ортиқ мулкни фақат битта шарт - «соғлом ҳолатда бўлишлик» шарти билан эркин равишда васият қилиб қолдириши мумкин эди.

¹ История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.-243-бет.

² Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. М., 1977. С.319

Германиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқи, жумладан, шаҳар ҳуқуқи ҳам қарздорларга нисбатан жуда шафқатсиз бўлган. Агар жавобгар суд қарори асосида даъвогарга қарзини ва судга жаримани тўлай олмаса, унинг мол-мулки мусодара қилинган ёки унинг қарзини тўлаш истагини билди-рувчи шахс топилгунига қадар қамоққа олинган. Бундан ташқари, қарз берувчи ўзининг таъсир кўрсатиш усулларида фойдаланиши, масалан, қарздорни озгина овқат билан кишанда сақлаши мумкин бўлган. Лекин бунда қарздорга «азоб бериш керак эмас» деб қўшимча шарт қўйилган эди. Германиянинг шаҳар ҳуқуқи қарз масалаларида лен ҳуқуқи ҳамда черков ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, бошқа ўзига хос принциплари ҳам мустаҳкамлаган. Бунга кўра, ўғил ўлган отасининг қарзини тўлашдан озод этилган. Албатта, бунда «қонун бўйича талаб қилинадиган қарз ҳақида хабар қилинмаган бўлиши» керак эди.

Шаҳар жинойт ҳуқуқи «шаҳар тинчлиги»ни муҳофаза қилиб, жазоларнинг жуда оддий турларини белгилаган. Одам ўлдириш ёки ўлимга сабаб бўлувчи тан жароҳати етказиш, зўрлаб номусга тегиш, бировнинг уйига бостириб кириш каби жинойтларни содир қилган шахсларнинг боши кесилган. Бировга бошқача тан жароҳати етказганлик учун қўлни кесиш жазоси тайинланган. Оғирлаштирувчи ҳолатларсиз оддий ўғирлик учун, шунингдек, савдо қоидаларини бузишлик учун шарманда қилувчи жазолар (сочини қирқиб ташлаш ва қамчи билан савалаш) назарда тутилган. Бундан ташқари, савдо соҳасидаги қоидаларни бузган шахслар ратманларнинг, яъни шаҳар магистратларига сайлаб қўйилган шахсларнинг махсус розилигисиз савдо фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Шаҳар ҳаётига хос бўлган бошқа жинойтлар - бировнинг мулкани эгаллаб олиш, ер эгалигини бузиш, шеффенни ҳақорат қилиш, топшириқни бузиш кабилар учун жарима назарда тутилган. Бировнинг мулкига атайлаб «инсофсизлик» билан тажовуз қилиш - кечаси ўғирлик қилиш, ухлаб ётган кишига нисбатан ўғирлик қилиш пайтида қўлга тушиб қолган жинойтчига нисбатан осиб ўлдириш ва уйини бузиб ташлаш каби жазолар тайинланган.

Германия шаҳар ҳукуқида суд ишлари юритишни ташкил қилиш, исботлаш ва жараён қоидаларини белгилаш масалалари ўзига хос пухта ва атрофлича ишлаб чиқилганлиги билан ажралиб туради.

Шаҳар судига шаҳарнинг сенъори томонидан тайинланадиган **бургграф** ва унинг ўринбосари (шултгейс) бошчилик қилардилар. Улар қирол ёки княз буйруғи билан суд ишларини юритишган. Бургграф суд ишларини бир йилда уч марта кўриши лозим эди. Унинг йўқлигида бу ишларни **шултгейс** бажарган. Бундан ташқари, бургграфнинг юрисдикциясига, агар айбдор жиноят устида ушлаб олинган бўлса, зўрлик, таъқиб қилиш, уйига бостириб кириш ҳақидаги барча ишлар, шунингдек, бургграфнинг расмий суд ишлари бошланишига қадар «14 кеча олдин» вужудга келган барча ишлар тааллуқли бўлган. Тайинлаб қўйиладиган суд амалдорларидан ташқари иккита тоифадаги судьялар - **шаҳар шеффенлари** (умрбод муддатга) ва **ратманлар - маслаҳатчилар** (бир йилга) сайлаб қўйилган. Ратманлар асосан «дониш-мандлар маслаҳати бўйича» шаҳар савдоси қоидаларининг бузилиши ҳақидаги ишларни кўриб ҳал қилиш учун чақирилган. Шундай қилиб, энг кўп ишлар шаҳарнинг **шеффенлар** ҳайъати томонидан кўриб ҳал этилган. Ушбу **шеффенлар** ҳайъати шаҳарликлар ва чет элликларга нисбатан умумий юрисдикцияга (суд қилиш ҳукуқи) эга бўлган¹. Бунда шаҳарликларнинг фақат шаҳар суди судловлигига тааллуқли эканлиги қайд қилинган. Улар шаҳардан ташқарида судга мурожаат қилишлари мумкин эмас эди.

Ҳар қандай даражадаги судьяларнинг, ратманлардан тортиб шултгейсларгача суд мажлисини тўхтатиб (узиб) қўйиши, судга келмаслиги ишда қатнашувчи томонлар сингари жарима тўлашига олиб келган. Шаҳар судига фақат қуйидаги учта қонуний сабаблар бўлганда: касал бўлса, асирга тушиб қолса ва мамлакат ташқарисида давлат хизматида бўлса келмаслиги мумкин эди.

¹ Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. М., 1977. С.322

Жавобгар ёки айбланувчи, агар шеффенлар ёки ратманлар ҳай`ати ишни кўриб чиқмаган бўлса, бургграф ёки шултгейс судида, агар бургграф ёки шултгейс бўлмаса, жойлардаги шаҳарликлар томонидан сайланган ҳар қандай судя томонидан ишни зудлик билан кўриб чиқирилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Шаҳарлик ва бегона ерлик кишилар ўртасидаги суд ишлари кечиктирилмасдан зудлик билан кўриб чиқирилиши ва улар бўйича ўша куннинг ўзидаёқ қарор чиқарилиши лозим эди.

Жиноят содир этилган жойда қўлга олинган шахснинг айбини ёки ўзини айбдор эмас деб эълон қилган шахснинг айбсизлигини олтига гувоҳ ёрдамида ва «ўзим еттинчи» тамойили асосида бир овоздан тасдиқловчи кўрсатмалар асосида исбот қилиш талаб қилинган. Жиноят содир этилганлигини кўп ҳолларда гувоҳларнинг кўрсатмалари билан бир қаторда бошқа далиллар асосида ҳам исботлаш талаб этилган. Агар шундай далиллар мавжуд бўлса, уларни қасам билан инкор қилиш мумкин бўлмаган. Агар бундай далиллар бўлмаса, шаҳар ҳуқуқи, ҳатто гувоҳлар бўлса ҳам, айбланувчини оқлаш зарур деб ҳисоблаган. Бундан ташқари, жиноятчини жиноят содир этган жойда қўлга олинса ҳам, уни судсиз жазолаш мумкин эмас эди. Шунингдек, аёлларга нисбатан айбни исботлашнинг анча енгил қоидалари жорий қилинганди. Агар аёл киши жиноят устида қўлга тушмаса, у ўзининг айбсизлиги ҳақида қасам ичиб жавобгарликдан қутилиб кетиши мумкин эди.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР

Германиянинг XI-XV асрлар тарихини ўрганиш натижасида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Германияда X-XI асрларда феодаллашув анча муваффақиятли кечди. Марка, яъни жамоа тушкунликка юз тутди. Катта дунёвий ва черков ер эгалари тобора кўп ерни ўз қўлига ола борди. Хусусий мулкчиликнинг ривожланиши орқасидан ер қўлдан қўлга ўта бошлади. Дехқонларнинг бир қисми ўз еридан ажраб феодал ер эгаларига қарам бўлиб қолди. Комендация, яъни ўзини қудратли кишисининг, йирик ер эгасининг хомийлигига топшириш, имунитет, яъни ер эгасининг давлат функцияларини олиб бориши ва биринчи навбатда теварак атрофдаги аҳолини суд қилиши, Рейн бўйидаги черков ерларида жуда ҳам авж олиб кетган прекарийлик муносабатлари X-XI асрларда Рейннинг нариги томонида тобора тез-тез учрайдиган бўлди. Бу процессларнинг хаммаси шуни кўрсатадики, 102 юз йил илгариғарбий Франк давлатида феодал муносабатлар қандай авж олган бўлса, Германияда ҳам гарчи кечикиб бўлсада, шундай авж олди.

Германияда катта ер эгалигининг авж олишида қирол хазинасига қарашли ерларни талон-тарож қилиниши катта роль ўйнади. Шу билан бир вақтда, Германия феодалларининг шарқда славянлар ва венгерларга қарши жанубда Италияга қарши олиб бораётган урушлари кенгайган сари, Германияда рицарлик ҳам зўр бериб авж олди. Фақат зодагонлар хонадонларининг кичик аъзолари, майда поместьели дворян типидagi ер эгаларигина эмас, балки от ва бошқа харбий анжомлар топишга қурби етадиган энг тўқ эркин дехқонлар ҳам рицарларга айланди. Немис рицарлари таркибига хатто министриаллар деб аталадиган кишиларнинг яъни ховли хизматкорларининг эрксиз хизматкорларнинг бир қисми, хатто малайлар ҳам киритилди. XII асрдаёқ Германияда рицарлар «зоти улуғ» ва «зоти паст» рицарларга ажратилган эди. Фақат XIII асрдагина рицарларнинг иккала хили бир-бирига батамом қўшилиб кетиб, ягона рицарларга айланди.

Германияда феодал муносабатлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари сифатида черков ерларида ташкил топган фегт деб аталадиган ер эгалигининг кенг тарқалганлигини кўрсатиб ўтиш керак. Кейинчалик бу ерлар наслдан наслга ўтадиган феодал ерларига айландилар, фегтларнинг ўзлари эса ҳақиқий феодал бўлиб қолдилар.

Энг катта феодаллар-герцоглар ва графлар феодал тарқоқлик намояндалари эди. Улар қирол хокимиятининг заифлашувидан манфаатдор эдилар. Урушлар эса феодаллар кучини маълум даражада бирлаштиришни талаб қилар эди. Қирол эса уларга феодалар лашкарларининг саркардаси сифатида зарур эди. Бу нарса уларни қиролга бўйсунушига мажбур қилар эди. Нихоят, рицарларнинг сиёсий ролини ҳам эътиборга олиш керак. рицарлар тобора кўпайиб, сословие бўлиб уюшиб борган сари қирол хокимияти катта феодаллар билан тўқнашувда рицарларга таяниб олардилар. Халқ оммавий тутқунликка солиш давом этиб бораётган шароитда қирол хокимияти халқ ҳаракатига, деҳқонлар ҳаракатига сифатида феодалларнинг ҳаммаси ҳам-каттаси ҳам, кичигига ҳам зарур эди.

Саксония сулоласидан бўлган Генрих I нинг ўғли Оттон I (936-973) қирол хокимиятини мустахкамлаб, черков билан дўстона алоқа бўлади. У епископларга кенг миқёсида иммунитет ҳуқуқлар берилди ва уларга жуда кўплаб ер улашди.

Оттон I Рим феодалларини бостириб, папани тахтга ўтқазди. Бунга минатдорлик билдириб, папа 962 йилнинг бошида Оттонга императорлик тожини кийгизди. Шундай қилиб, «янги империя» тикланди. Шу нарса характерлики, илгари Карл Буюк бўлгани сингари, бу сафар ҳам Оттон Рим императори деб эълон қилинди (илгари Карл Буюк ҳам Рим императори деб эълон қилинган эди). Янги империяга «Муқаддас Рим империяси» деб ном берилди. Фақат кейинроқ бориб, XII асрдагина бу иборага икки суд қўшилиб, «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси» деб аталадиган бўлди.

Ўрта асрларда Германия давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари ҳақида фикр юритганда шуни таъкидлаш лозимки, бу даврда Германия давлати, хусусан Герман миллатининг Муқаддас Рим империясининг ташкил топиши ва ривожланишида, шунингдек, герман феодализмининг ўзига хос бир қанча хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин¹:

1. Германия давлати уруғдошлик тузумининг емирилиши натижасида пайдо бўлмасдан, балки ўрта асрларда феодализмни ўз бошидан кечи-раётган давлат - франклар давлатининг инқирози (бўлиниб кетиши) натижасида, унинг бир қисмида ташкил топди.

2. Германияда жамоа - марка славянлар ва франклардагига нисбатан анча турғун бўлиб, деҳқонларни қарамликка ташлаш жараёни анча узок вақтга чўзилган.

3. Германияда товар-пул муносабатларининг барвақт ривожланиши ишлаб чиқаришнинг натурал характери бирданига бузиб ташламади. Герман князликларининг нотекис иқтисодий ривожланиши сезилиб турди. Лекин бу ерда феодализм сустривожланган бўлса-да, XI-XII асрларда жамиятнинг феодаллашиш жараёни ниҳоясига етиб, асосий синфлар - ер эгалари ва уларга қарам деҳқонлар шаклланган эди.

4. Ижтимоий тузуми бўйича Германия аҳолиси жуда табақалашиб кетган эди. Масалан, ҳукмрон табақа - рицарларнинг² ўзи 7 та даражада турарди.

5. XIV асрга келиб, агарда Англия ва Франция давлатларида сиёсий тарқоқлик тугатилиб, марказлашув рўй бераётган бўлса, Германияда бунинг тескари жараёни - сиёсий тарқоқлик кучаяётган эди. Бунинг асосий сабаби

¹ Қаранг: Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 1 қисм. Ўқув қўлланма.— Самарқанд, СамДУ, 1992. -99-100-бетлар.

² Рицар — немис тилидан олинган сўз бўлиб, ўрта асрлар Европасида ҳарбий — дворянлар табақасига мансуб бўлган феодал, оғир қуролланган жангчи. Рицарлар дубулға ва совут кийганлар, уларнинг отларига ҳам совут кийдирилган. Жанг вақтида икки томонлама тигли қилич ва найзадан фойдаланганлар.

Германияда ўзига хос табақа-вакиллик ҳокимлигининг вужудга келганлигида эди.

Умуман олганда, Ўрта асрларда Германия давлатининг ташкил топиши ва ривожланишида қуйидаги босқичларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Илк феодал монархияси даври (X-XIII асрлар).
2. Курфюрстлар олигархияси ҳамда табақа-вакиллик монархияси даври (XIV-XVII асрлар).
3. Герман қиролликлари абсолютизм даври (XVII-XVIII асрлар).

Бироқ, давлат ва ҳуқуқ тарихи фанида баъзи олимлар ўрта асрларда Германия давлати тарихини бошқачароқ тарзда ҳам даврларга бўлиб ўрганадилар. Жумладан, москвалик ҳуқуқшунос олим С.В.Чиркин уни қуйидагича иккита катта даврга бўлиб ўрганишни тавсия этади:

1. Германия империяси доирасида нисбатан марказлашган илк феодал монархияси давлатининг ташкил топиши ва ривожланиши даври (X-XII асрлар).

2. Германияда ҳудудий тарқоқлик ва герман князликлари - давлатларининг ривожланиши даври (XIII аср-XIX асрнинг боши)¹.

Бизнингча, ўрта асрларда Европа давлатлари ривожланишининг умумий қонуниятларини, хусусан уларда монархиянинг ривожланиш босқичларини ҳисобга олганда Германия давлати тарихини юқоридагича уч даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

¹ **Қаранг:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.-240-бет.

Очиқ дарс ишланмаси

"Германия ва Муқаддас Рим империяси X–XV асрларда"

Дарс тури: янги материални ўрганиш

Дарсни ўтказиш шакли: ўйин

Дарс мақсади: Ўқувчиларда Германиянинг X-XV асрлардаги тарихи ва Муқаддас Рим империяси ташкил топиши тарихи ҳақида тасаввурларни шакллантириш.

Вазифалар:

Таълимий:

ўқувчиларни X-XV асрлардаги Германия ва Муқаддас Рим империяси тарихига оид асосий атамалар, саналар билан таништириш,

императорлар Оттон I, Генрих IV, Фридрих I, Фридрих II, Карл IV ҳукмронликлари хусусиятлари ҳамда Рим папаси Григорий VII даври тарихини тавсифлаб бериш.

Ўрта асрлардаги воқеаларда дунёвий ва руҳоний (диний) ҳокимиятлар ўртасидаги “олий тахт” учун кураш аҳамиятини очиб бериш.

Тарбиявий:

масъуллик ҳиссини ҳамда билимларга жиддий муносабатни тарбиялаш; дарсда қулай руҳий-эмоционал иқлимни яратишга кўмаклашиш.

Ривожлантирувчи:

матн билан ишлаш кўникмасини шакллантириш; сабаб-оқибат алоқаларини аниқлаш кўникмаси, тест топшириқларини бажариш малакаларини мустаҳкамлаш; атамаларни тўғри қўллашга ўргатиш; ўз фикрини бидириш ва ифодалаш кўникмасини шакллантириш

Жиҳозлар:

Дарслик “Ўрта асрлар тарихи”, ўқув услубий мажмуа “Ўрта асрлар тарихи”, Пономарев М.В., Абрамов А.В., Тырин С.В. “ История средних веков”. Под общей редакцией С.К. Цатуровой. Учебник для 6 кл. общеобразовател. Учеб. Заведений.- М.: Издательский дом “Новый учебник”; Издательско - образовательный центр “Веди-принт”, 2002 . – 304 с. “Ҳамма нарсани билишни хоҳлайман” ўйини учун карточкалар. Карточкаларда куйидаги ёзувлар бўлиши керак: 1.“Бошладик”, 2. “Феодал касри”, 3.“Шартнома”, 4. “Китоб”, 5. “Ҳокимиятлар кураши”, 6. “Иккита Фридрих”, 7. “Шарққа ҳужум”,8. “Олтин булла”, 9.“Финиш”

Синф тахтаси, рангли бўрлар, магнитчалар, Ўрта аср роҳибининг сурати “Ўйинчи”

Дарс режаси:

Ташкилий қисм - (2 дақиқа)

“Ҳамма нарсани билишни хоҳлайман” ўйинининг қоидалари билан таништириш - (3 дақиқа)

Ўйинни ўтказиш: “Бошланиш” № 1 - “Феодал касри”, № 2 “Шартнома”, №3 “Китоб”, № 4 “Ҳокимиятлар кураши”, № 5 “Иккита Фридрих”, № 6 “Шарққа ҳужум”, № 7 “Олтин булла”, “Финиш” - (25 – 27 дақиқа)

Дарс якунларини чиқариш (5 – 7 дақиқа)

Баҳолаш - (3 дақиқа)

Уйга вазифа - (2 дақиқа)

Босқичлар	Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ташкилий қисм	Салом, болалар! Биз ўрта асрлар тарихи билан танишишни давом эттирамиз. Дарсга ҳамма нарса тайёرمи? Текшириб кўринглари.	Саломлашадилар ва дарсга тайёргарлик кўришади.
Ўйин қоидалари	Бугун биз Германия ва	Ўйин қоидаларини

билан таништириш	Муқаддас Рим империясининг X-XV асрлар тарихига саёҳат уюштирамиз. Бунинг учун “Ҳамма нарсани билишни хоҳлайман” номли интеллектуал ўйинини ўтказамиз. Ҳар бир ўйиннинг қоидалари бордай, бизнинг ўйинимиз ҳам ўз қоидаларига эга. Булар қуйидагилар:	диққат билан тинглаб оладилар
	Маршрутга аниқ риоя қилиш	
	Барча топшириқларни саводли ва аниқ бажариш	
	Дарсдаги хулқ-атвор қоидаларига риоя қилиш	
	Бу асосий қоидаларни эсда тутишингизни илтимос қиламан. Сизларга омад тилайман.	
“Ҳамма нарсани билишни хоҳлайман” ўйинини ўтказиш (янги материални ўрганиш). Тахтадаги ёзув: Мавзу: “Германия ва Муқаддас Рим империяси X-XV асрларда”. Мавзу тагида ўйин схемаси	Сизларга бош ўйинчимиз – ўрта асрлик роҳибни таништиришга руҳсат этинг. У X-XV асрлар Германияси бўйлаб саёҳат уюштирмоқчи. Сўнг эса бу давлатдаги воқеаларнинг тарихий соломасини ёзмоқчи. Демак, бугунги дарсимизнинг мавзуси “Германия ва Муқаддас Рим империяси X-XV асрларда”	Бош ўйинчи билан танишадилар. Ўрганилаётган янги мавзунинг даврий чегараларини аниқлайдилар Мавзунинг ёзадилар.
№1 пункт. Феодал касри	Ўйинни бошлаймиз. Олдимизда биринчи тўсиқ. : Феодал касри. Ундан ўтиб кетиш учун 5та рақамдан иборат паролни топиш керак. Бунинг учун “Тасдиқлар” топшириғига тўғри жавоб беришимиз керак.	Топширқини тинглайдилар. Топшириққа мустақил тарзда жавоб берадилар. Сўнг жавобларини овоз чиқариб ўқиб берадилар ва қайси тасдиқ тўғри, қайсиси нотўғрилигини

	(“Реконкиста” мавзуси бўйича рақамли диктант) Дафтарларингизга бўйига 1 устунга 1 дан 5 гача рақамларни ёзиб қўйинглар. Унинг рўпарасига яъни 2 устунга жавобларни қўйиб чиқасизлар. Агар тинглаб олган тасдиқни тўғри ҳисобласангиз, бу тасдиқ рақами рўпарасига 1 рақамини қўясизлар, агар нотўғри деб ҳисобласангиз 0 рақамини қўйиб чиқасизлар	кўрсатиб, жавобларини изоҳлаб берадилар. Яъни танлаган тасдиқ нимага танлаганлиги сабабини кўрсатадилар. Масалан: – 0, чунки бирлашган қироллик Испания деб аталган 1 1 0, чунки (кортеслар сўзини изоҳлаб беради) 1
	Тасдиқлар:	
1)	1479 йилда Изабелла Кастилиялик ва Фердинанд Арагонлик ҳукмронлиги остида иккита қиролликнинг ягона қиролликка - Португалия қироллигига бирлашуви содир бўлди	
2)	XIII аср охирида мавлар қўлида фақат битта вилоят – Гранада амирлиги қолган эди.	
3)	“Кортеслар” сўзи таржимада “қирол сарой аъёнлари” маъносини билдиради	
4)	Аутодафе – бу Пиреней яриморотидаги давлатларда табақавий-вакиллик йиғиндир	
5)	Гранада Изабелла Кастилиялик ва Фердинанд Арагонлик томонидан қўлга киритилганидан сўнг 120 мингта яҳудийлар Испанияни ташлаб чиқиб кетишлари керак эди.	
	Тўғри жавоблар: 0,1,1,0,1	
№ 2 пункт. Шартнома	Навбатдаги тўсиқ – шартнома. Унда фақат битта сана кўрсатилган. Бу санага қараб қайси воқеа ҳақида гап	Топшириқни тинглайдилар.

	бораётганини аниқлаб олишингиз керак.	
	“Шартнома 843 йил”	
	Тўғри, болалар, худди ана шу шартномага мувофиқ ҳолда, Рейн дарёсидан шарқдаги ерлар Карл Буюкнинг набирасига, Каролинглар сулоласи вакилига берилган эди. Бироқ, 919 йилдаёқ обрўли немис феодаллари томонидан тахт тепасига Саксония герцоги Генрих I Қушчи (Қуш овчиси) (919-936 йй) таклиф этилади. Янги немис қироли давлат ҳудудини кенгайтиради, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлайди. Шунингдек, муваффақият Генрихнинг ўғли – Оттон I (936-973 йй) га ҳам кулиб бокди.	Жавоб берадилар. 843 йилда Верден шартномаси имзоланган эди. Унга кўра Карл Буюк томонидан асос солинган Франклар империяси Карл Буюкнинг набиралари ўртасида 3 та қисмга бўлинди: Франция, Италия, Германия.
№3 пункт. Китоб.	Бош ўйинчимиз – Ўрта асрлар роҳиби ўз йўлини давом эттириши учун, “Китоблар”дан – солномалардан Оттон I муваффақиятли ҳукмронлигининг сабабини билиб олиши керак. Шунинг учун бу ҳақда дарсликдан жавоб топишларинг зарур. Савол: “ Оттон I ҳукмронлигининг муваффақияти нимада?” Ўқувчилар жавобларини баҳолаб, дафтарларига Муқаддас Рим империясининг ташкил топган санасини ёзиб олишни сўраймиз.	Топшириқни тинглайдилар. Дарсликни ўқийдилар. Жавоб берадилар: Бўйсунмас герман герцогларига қарши курашиш учун у черковдан фойдаланди, ўзи епископларни ва аббатларни тайинлади. бунга жавобан руҳонийлар унга хизмат қилишлари керак эди. Мамлакат ичкарасида ўз аҳволини мустаҳкамлаб олиб, қирол Рим империясини тиклаш ғоясига мурожаат қилди. Бу орзусига эриша олди: 962 йилда Муқаддас Рим империясига асос солди,

		унинг худудига Германия ва Шимолий Италия худудлари кирарди. Ёзиб оладилар: 962 йил – Муқаддас Рим империясининг ташкил топиши. Унинг таркибига Германия ва Шимолий Италия худудлари кирган.
№4 пункт. Ҳокимиятлар кураши.	1. Католик черковининг таъсири заифлаша бораверди. Қиролнинг ҳокимияти эса, аксинча, кучайиб борди. Шу тариқа, Рим Папаси ва қиролнинг кураши борарди. Императорлар Папанинг фикри билан ҳисоблашмас эдилар, улар ўзлари аббатлар ва епископларни тайинлашарди. Аббатлар ва епископлар императорлардан ер олиб, уларга вассал бўлиб қолардилар. Германия императорлари хатто папанинг сайловларига араллашиб, Римда ўзларига керак бўлган одамларни ўтиргизиб қўярдилар. Черков ва рухонийларнинг эътиқод қилувчилар орасидаги обрўси пасайиб кетаверди. Черковдаги аҳвол Бургундиядаги Ключи монастиридаги рохиблар орасида хавотир туғдира бошлайди, чунки улар ўзларининг жиддийлиги ва таркидунёчилиги билан	1. Тинглайдилар 2. Топшириқни бажарадилар. Дарсликни ўқиб, саволларга жавоб берадилар. Жавоб берадилар: Черков ислохотини Ключи рохиби Хильдебранд амалга оширди. У 1073 йилда Рим папаси этиб сайланди ва Григорий VII номини олди. Баланд бўлмаган, кўримсиз Григорий VII ўз олдида рухонийларни дунёвий феодаллар ва императорга қарамлигини бартараф қилишни асосий мақсад қилиб қўйди. Папанинг хатти-ҳаракатлари герман императори Генрих IV (1056-1106)нинг хавотирга солди, у ўз ҳокимияти учун хавф кўрди.

	машҳур эдилар. Уларнинг фикрича, черков дунёвий ҳукмдорлар ҳокимиятидан озод бўлиб, императорларни ўзларига бўйсундириши керак эди. XI аср ўрталарида черков ислоҳоти ўтказилди. Унинг асосий мақсади нима эди? Бу ислоҳотнинг оқибатлари қандай бўлди? 2. Сизнинг вазифангиз бу саволларга жавоб топишдан иборат. Дарсликлардаги маълумотлардан фойдаланинг	Император ҳаракатларига жавобан, Рим папаси уни черковдан ажратди, қиролликдан маҳрум этилган деб эълон қилди ва Генрих аъёнларини содиқлик қасамёдидан озод қилди. Генрих пападан сулҳ сўрашга мажбур бўлди. Бу шартномага кўра император фақат Германия ҳудудидагина епископлар ва аббатларни сайлашга таъсир ўтказа олиши мумкин эдиюв только на территории Германии, холос. Шу тариқа шартнома император ҳокимиятини черковга нисбатан анча заифлаштирди.
№5 пункт 2та Фридрих	Ўйинчимиз йўлини давом этмоқда. Муқаддас Рим империясининг ташкил топиши ҳақида билиб олади. У X-XV асрлардаги энг машҳур император Фридрих I (1152-1190) ҳақидаги маълумотларни сақлаб қолишни хоҳлайди. 1158 йилда мамлакатга айёр ва шафқатсиз император Фридрих I Барбаросса катта қўшин билан бостириб киради. У йирик италян феодаллари ва шаҳарлар вакилларини йиғинга чақириб, суд, тангалар зарб қилиш ва ер	Дафтарга ёзадилар. Ўқитувчи ҳикоясини тинглайдилар. Ёзадилар: 1158 йил - Фридрих Барбаросса Шимолий Италияни босиб олди. Унинг аҳолиси бунга жавобан Ломбард Лигасини туздилар. Лигани Рим Папаси ҳам қўллаб қувватлади. Ўқийдилар ва жавоб берадилар: Италияда Фридрих II га мамлакат жануби ҳамда

	Шаҳарлардаги ўзини ўзи бошқаришни тугатди, унга бўйсунмаганларни шафқатсиз жазолади Бунга жавобан Шимолий Италия аҳолиси Ломбард Лигаси иттифоқини ташкил қилишди. Бу иттифоқни Рим папаси ҳам қўллаб-қувватлади. 1176 йилда шаҳар лашкари ва император қўшини ўртасида жанг бўлиб ўтди. Фридрих Барбаросса отрядлари тор-мор қилинди. Шунинг учун император шаҳарларнинг эркинлигини тан олишга ва итоаткорлигини кўрсатиб, папа оёк кийимини ўпишга мажбур бўлди. Дафтарга ёзинглар. Барбароссанинг набираси Фридрих II (1212-1250) яна Италияни ўзига бўйсундиришга уринди. Унинг кураши нима билан якунланди? Императорнинг Италиядаги урушлари нима билан тугади? (Дарсликдан фойдаланинг)	катта ва бой Сицилия ороли тегишли эди. Бутун кучларини император Италиядаги шаҳарларга ҳамда Рим папасига қарши курашга қаратди. Рим папасини бош душман деб эълон қилди. Ўз навбатида, Рим папаси императорни христианлик динидан махрум этди. Италия давлатлари ўз мустақилликларини Фридрих IIнинг вафотидан сўнг сақлаб қолишди.
№6 пункт. Шарққа ҳужум	Муқаддас Рим империясининг ички сиёсати ҳақида бизнинг ўрта аср роҳибимиз жуда кўп ахборотга эга бўлди. Энди у ташқи сиёсат ҳақида билиши керак. Бунда сизлар унга ердам беринглар. Бунинг учун дарсликдаги ахборотдан фойдаланинглар. Энди эса сизларга топшириқ: “Шарққа ҳужум” жадвалини	Топшириқни эшитадилар. Дарсликдаги материални ўқийдилар. Жадвални тўлдирадилар (илова)

	тўлдинглар.	
№7 пункт Олтин Булла	Биз ўрта асрлик роҳиб билан ниҳоят финишга етиб келаяпмиз. Фақат охирги синов қолди. У “Олтин Булла” деб номланган. Императорлар ва папаликнинг кураши, Италиядаги урушлар, феодаллар томонидан шарқий ерларнинг босиб олиниши Муқаддас Рим империясидаги марказий ҳокимиятни заифлаштириб юборди. Германия парчаланган давлат бўлиб қолаверди. XIII асрдан бошлаб, император айниқса обрўли феодаллар ва епископлар – курфюрстлар томонидан сайлана бошлади. Улар ўз мустақиллигидан ажралишни истамай, император қилиб заиф герцогларни сайлашга уринардилар. 1356 йилда “Олтин Булла” имзоланди. Бу ҳужжат нималарни назарда тутган? Жавобни дарсликдан топинглар.	Тинглайдилар. Ўқийдилар ва саволга жавоб берадилар: (жавоб қуйидагича бўлиши мумкин) “Олтин Булла” – бу ёрлик бўлиб, унда императорни 7та курфюрстлар томонидан сайлаш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Улардан 3 таси епископ, 4 таси герцог бўлиши керак. Йирик феодаллар ўз мулкларида ўз қўшинига эга бўлиши мумкинлиги, суд ишларини олиб бориш ва танга зарб қилиш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатиб ўтилган.
Якун яшаш	Ниҳоят, ўйинчимиз Финишга етиб олди. Энди биз саёҳатимизга якун ясаймиз. Ўрта асрлик роҳибнинг Германиянинг XI-XV асрлардаги аҳволи ҳақидаги солномасини ниҳоясига етказинг.	Тинглайдилар. Якун ясайдилар: X асрда герман императорлари томонидан Италия босиб олингани натижасида 962 йилда

		Муқаддас Рим империяси ташкил топди. Унинг ҳукмдорлари катта ҳудудларга эгалик қилганлар. Аммо уларнинг ҳокимияти йирик герцоглар билан ва католик черковининг раҳбари билан кураш туфайли заиф бўлган. Шу тариқа, Германияда феодал тарқоқлик сақланиб қолди.
Баҳолаш	Журналга ва кундаликларга баҳолар қўйилади	Кундаликларини берадилар.
Уйга вазифа	1) Дарсликдан янги сўзлар маъносини ёзиб чиқинглар. 2) Дарсликдаги материалдан фойдаланиб, ҳамда расмлардан фойдаланиб, Фридрих Барбароссани тарихий арбоб сифатида таърифлаб беринг.	Уйга вазифани ёзиб олишади.

Илова

Жадвал “Шарққа ҳужум”

Воқеа санаси	Воқеанинг номи	Воқеа иштирокчилари	Воқеанинг натижаси	

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.:Шарқ, 1998
2. Балакин В. Д. Творцы Священной Римской империи. М., 2004
3. Брайс Дж. Священная Римская империя. М., 1991
4. Бульст-Тиле М. Л., Йордан К., Флекенштейн Й. Священная Римская империя: эпоха становления / Пер. с нем. Дробинской К. Л., Неборской Л. Н., под ред. Ермаченко И. О. СПб., 2008
5. Воцелка К. История Австрии: культура, общество, политика. М., 2007
6. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / отв. ред. Т. П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011.
7. Галанза П. Н. Феодалное государство и право Германии. — М., 1963.
8. Грессинг З. Максимилиан I. — М.: АСТ, 2005.
9. Золотая булла. СПб, 1993.
10. История средних веков. Под ред. Н.Ф.Колесниченко. — М.: Просвещение, 1986.
11. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.- М.:Издательство НОРМА, 1996.
12. Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. М., 1977
13. Котова Е.В. Династия Габсбургов. – Новая и новейшая история, 1991, № 4
14. Медведева К. Т. Австрийские Габсбурги и сословия в нач. XVII в. М., 2004
15. Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 1 қисм. Ўқув қўлланма..— Самарқанд, СамДУ, 1992.

16. Низовский А. Ю. Реликвии Священной Римской империи германской нации. М., 2008
17. Пономарев М.В., Абрамов А.В., Тырин С.В. “ История средних веков”. - М.: Издательский дом “Новый учебник”; Издательско - образовательный центр “Веди-принт”, 2002 .
18. Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола: 1555-1648. СПб, 2002
19. Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации / Пер. с фр. М. В. Ковальковой. СПб., 2009
20. Смирин М.М. Германия эпохи Реформации и Великой Крестьянской войны. – М., 1962.
21. Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии XIII-XVI веков. Вологда, 1985
22. Сычев Н.В. Книга династий. М., 2008. с. 192-231.
23. Хёфер М. Император Генрих II. — М.: Транзиткнига, 2006.
24. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы – М., 1961.
25. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права.Т.1./ Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой.-М.:Юристь , 1996.
26. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. М., 2003
27. Ўрта асрлар тарихидан ўқув-услугий мажмуа. – Гулистон, 2012
28. Ўрта асрлар тарихи. – Т.:ТДПУ, 2007
29. www.pandia.ru
30. www.wikipedia.org
31. <http://karnod.ucoz.ru>
32. www.allbest.ru
33. www.library.ru
34. www.google.co.uz

М У Н Д А Р И Ж А

Режа.....	2
Кириш.....	3
Адабиётлар таҳлили.....	6
1-БОБ. ГЕРМАН МИЛЛАТИНИНГ МУҚАДДАС РИМ	
ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УНДАГИ	
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ АҲВОЛ.....	8
1.1. Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг	
Муқаддас Рим империяси» нинг ташкил топиши (X-XIII асрлар).....	8
1.2. X-XII асрларда Германиянинг давлат тузуми.....	15
1.3. Германияда курфюрстлар олигархияси ва	
табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVI асрлар)да	
ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар.....	18
1.4. XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми.....	22
1.5. Германияда реформация ва Пруссия абсолютизми.....	30
2-БОБ. ГЕРМАНИЯ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДА	
ҚОНУНЧИЛИК	37
2.1. Ўрта асрларда Германиядаги қонунчиликнинг ижтимоий-сиёсий	
ва иқтисодий ҳаётга таъсири.....	37
2.2. Германияда фуқаролар ҳаёти ва мулкани ҳимоя қилишга	
оид қонунчилигининг ўзига хос хусусиятлари.....	43
2.3. Ўрта асрларда Германиядаги умумдавлат, оила, мерос, лен ва	
шаҳар ҳуқуқларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни.....	55
Хулоса ва тавсиялар.....	68
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	82